

**SİBİRYA TATAR TÜRKÇESİYLE GÜNEY SİBİRYA
(ALTAY, HAKAS, TUVA) TÜRK LEHÇELERİ
ARASINDAKİ ORTAK UNSURLAR**

*Ercan ALKAYA**

ÖZET

Tatar Türkçesinin üç ağız grubundan birini oluşturan ve Tatar dilbilim literatüründe Doğu (Batı Sibiryaya) ağızları olarak adlandırılan Sibiryaya Tatar ağızları, günümüzde Batı Sibiryaya bölgesinde oldukça dağınık bir alanda yaşayan Tatar Türklerince konuşulmaktadır.

Batı Sibiryaya Tatarları coğrafi olarak Altay, Hakas ve Tuva gibi Güney Sibiryaya lehçelerinin konuşulduğu alana yakın olduğundan adı geçen lehçelerle çeşitli ortak özellikler göstermektedir.

Bu çalışmada Sibiryaya Tatar ağızlarıyla Güney Sibiryaya lehçeleri (Altay, Hakas, Tuva) arasındaki ortak özellikler ele alınmış, mevcut ortak özellikler ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bağlamında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sibiryaya Tatar Türkçesi, Güney Sibiryaya, Altay, Hakas, Tuva.

**THE COMMON CHARACTERISTICS BETWEEN THE
SIBERIAN TATAR TURKIC AND SOUTHERN SIBERIAN
TURKIC DIALECTS (ALTAIC, KHAKAS, TUVA)**

ABSTRACT

The Siberian Tatar dialects, which constitutes one of the three dialects of Tatar Turkic and which are called the Eastern (Western Siberia) dialects in Tatarian

*Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.
e-mail: ealkaya@firat.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

linguistics, are spoken by Tatarian Turks who live in a very scarce area in the Western Siberia district.

As the Western Siberian Tatars are geographically near to the area in which the Southern Siberian dialects such as Altaic, Khakas and Tuva are spoken, they bear various common characteristics with the dialects aforementioned.

In this study, the common characteristics between the Siberian Tatar dialects (Altaic, Khakas, Tuva) are dealt with, these available common characteristics are tried to be explained in terms of phonology, morphology and vocabulary.

Key Words: Siberian Tatar Turkish, Southern Siberia, Altaic, Khakas, Tuva.

Giriş

Tatar dil biliminde daha çok Batı Sibiryâ Tatarları olarak adlandırılan ve Batı Sibiryâ bölgesinde yaşayan Sibiryâ Tatar Türklerinin konuştuğu ağızlar, Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Tatar Türkçesinin önemli ağız grubundan birini oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinin ağızları kendi arasında 1. Orta diyalekt, 2. Batı (Mişer) dialekti, 3. Doğu (Batı Sibiryâ) diyalekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılır¹. Sibiryâ Tatarları 300 bine yaklaşan nüfuslarıyla bugün Batı Sibiryâ'nın Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde oldukça büyük bir alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar². Sibiryâ Tatar ağızları da kendi içinde 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriş ve Tara), 2. Baraba Ağızı, 3. Tom ağızı (Yevişte-Çat, Kalmak) olmak üzere üçe ayrılmaktadır³.

Sibiryâ Tatarlarının yaşadığı alan, İdil-Ural bölgesinin doğusundan başlayarak daha doğuda Güney Sibiryâ lehçelerinin konuşulduğu bölgenin kuzeyine kadar uzanır. Dolayısıyla, Sibiryâ Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın batısında İdil-Ural Türkleri

¹ L. T. Maxmutova (Red.), **Tatar Tiliñin Dialektologik Süzligi**, Kazan 1969, s. 613.

² Ercan Alkaya, **Sibiryâ Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 29-32.

³ D. G. Tumaşeva, **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977; Ferit Yusupov, "Sibir Tatarları", **Miras**, Kazan 2003/12, s. 35-39.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

(Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay, Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Ruslar bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi, Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağızı olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibariyle Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle coğrafi bir yakınlık içindedir. Özellikle Sibirya Tatar Türkçesinin Baraba ve Tom ağızları coğrafi olarak Güney Sibirya lehçelerine daha yakındır. Sibirya Tatar ağızları üzerine yaptığımız incelemelerde, Güney Sibirya Türk lehçeleriyle Sibirya Tatar ağızları arasında çeşitli benzerlikler olduğu görülmüştür. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağızı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

Sibirya Tatar ağızlarının Güney Sibirya lehçeleriyle olan yakınlığına çeşitli bilim adamları tarafından da dikkat çekilmiştir. F. Yusupov, Baraba Tatarlarının temelini Kimeklerin ve Kıpçakların teşkil etmesine rağmen etnografik, antropolojik ve dilbilimsel bakımdan Baraba Tatarlarının bu yörelerin yerli halklarından özellikle de Şor, Altay ve Tuva Türklerine yakın olduklarını belirtmektedir⁴. Sibirya Tatar ağızlarının bir grubunu oluşturan Baraba ağızı, D. G. Tumaşeva'nın çalışmalarıyla yerli yerine oturtulmuş ve dilbilimsel verilerle Tatar ağızlarından biri olarak belirlenmiştir. Tumaşeva'ya kadar yapılan lehçe tasniflerinde Baraba ağızı genellikle Tatar ağızları dışında değerlendirilmiş ve genellikle Güney Sibirya lehçeleriyle bir arada değerlendirilmiştir.

Sibirya Tatar Türkçesini ilk kez sınıflandıran bilim adamı W. Radloff'tur. Radloff, "Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskix Plemen" adlı eserinin 4. cildinde Sibirya Tatarlarını Baraba, Tara, Tobol ve Tümen olmak üzere dört gruba ayırır. "Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig 1883" adlı eserinde ise, Sibirya Tatar Türkçesini Baraba ve Tobol-İrtiş ağızları olmak üzere ikiye ayırır. Radloff, Baraba ağızını Altay, Abakan, Küerik, Soyon, Karagas ve Uygur ağızlarıyla birlikte Doğu Türk lehçeleri grubuna, Tobol-İrtiş ağızlarını ise (Turalı, Kürdak, Tobol ve Tümen) Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak ağızlarıyla birlikte Batı Türk lehçeleri grubuna alır. Radloff, böylece Tobol-İrtiş Tatarlarının dil bakımından

⁴ Ferit Yusupov, "Sibir Tatarları", *agm.*, s. 37.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yakın olduklarını, Barabalıların ise tamamen ikinci gruba girdiklerini göstermiş olur⁵.

G. J. Ramstedt, tasnifinde yalnız Baraba ağzını almış ve III (C). Kuzey grubunun 3. y-bölümü (tō veya tū>tağ) bölümü içinde Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı) ağızlarıyla birlikte göstermiştir. A. Samoyloviç, Tobol ve Baraba ağızlarını III. Tav grubu (Kıpçak, Kuzeybatı) içinde bugünkü lehçelerden Altay, Teleüt, Kumandı ve Kıpçak grubu lehçeleriyle bir arada vermiştir. L. Ligeti'nin tasnifinde de Kurdak, Tobol ve Tura ağızları günümüz Kıpçak lehçeleriyle birlikte II. Kıpçak Dilleri bölümünde; Baraba ağzı ise günümüz Sibiryaya lehçe ve ağızlarıyla birlikte III. Sibiryaya Dilleri bölümünde gösterilmiştir⁶.

J. Benzing ve K. H. Menges coğrafi esaslara dayalı olarak yaptıkları sınıflandırmada “B. Kuzeybatı veya Kıpçak bölümü” başlığının V. alt başlığı olan “Volga-Batı Sibiryaya dilleri” başlığı altında “7. Batı Sibiryaya lehçeleri” adını verdikleri Turalı, Tümenli, Tobolli, Işımlı, Kurdak, İrtışlı ve “8. Baraba” ağızlarını; Kazan Tatarcası (Tipter, Mişer ve Kasımof Tatarcası), Küerikçe ve Başkurtça ile birlikte aynı bölümde göstermişlerdir⁷.

Talat Tekin'in Türk lehçelerini 12'ye ayırdığı tasnifinde yalnızca Baraba ağzı yer almaktadır. Tekin, Baraba ağzını “X. Tawlı veya Kıpçak grubu”nun 3. alt grubu olan qoş- alt grubu içinde Kumuk, Karaçay-Balkar, Karay Türkçesinin Trakay ağzı ve Kırım Tatar Türkçesiyle bir arada vermiştir. Baraba ağzı da “3. qoş- alt grubu”nun *a. per-* bölümü içindedir⁸. Talat Tekin, Mehmet Ölmez'le birlikte hazırladığı çalışmada ise Kıpçak (tawlı/ayak) grubu içinde gösterdiği Tatar Türkçesinin birçok diyalekti olduğunu ve bu diyalektlerin de 1. Batı (Mişer vb.) diyalektleri, 2. Orta diyalekt (Kazan Tatarcası vb.), 3. Doğu diyalektleri (Batı Sibiryaya diyalektleri: Tobol, Tevriç, Kazanlık, Baraba, Tümen, Tara, Tom ve Buharlık) olduğunu belirterek Sibiryaya Tatar ağızlarının tamamını Tatar Türkçesinin ağızları içerisinde değerlendirmiştir⁹.

⁵ D. G. Tumaşeva, **Könbatış Sibir Tatarları Tili**, Kazan 1961, s. 9; R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II (Dil-Kültür-Sanat), TKAE Yay., Ankara 1992, s. 230-231.

⁶ R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, **agm.**, s. 232-233.

⁷ Johannes Benzing-Karl Heinrich Menges, “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 9.

⁸ Talat Tekin, “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, **Makaleler 3** (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara 2005, s. 381-386.

⁹ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri**, Simurg Yay., İstanbul 1999, s. 99.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Yukarıdaki tasniflerde görüldüğü kadarıyla “İrtiş, İşim, Tura, Turalı, Kürdak/Kurdak, Tobol, Tümen” gibi bugün Sibirya Tatar ağızlarının Tobol-İrtiş bölümünde ele alınan ağızlar genellikle Kıpçak lehçeleriyle bir arada verilirken; Baraba ağızı ise kimi zaman güney Sibirya lehçeleriyle birlikte ele alınmıştır. Radloff’un tasnifinde Baraba ağızı Sibirya lehçeleriyle birlikte, Tobol-İrtiş ağızları ise Kıpçak grubu lehçeleriyle bir arada gösterilmiştir. Radloff, Baraba ağızının Kazak ve Altay Türkçelerine yakın olduğunu söyler. Ancak, özellikle 1940-50’li yıllarda Tatar dilcilerinin yaptıkları incelemeler sonucunda Baraba ağızının da diğer Sibirya Tatar ağızlarıyla birlikte bir arada değerlendirilmesi gerektiği ve Tatar Türkçesinin bir ağız olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır¹⁰.

Çeşitli bilim adamlarının da dikkati çektiği üzere, Sibirya Tatar ağızlarıyla Güney Sibirya Türk lehçeleri arasında bir yakınlığın olduğu görülmektedir. Biz de yaptığımız araştırma ve incelemelerde Sibirya Tatar ağızlarıyla Güney Sibirya Türk lehçelerinden Altay, Tuva ve Hakas lehçeleri arasında çeşitli ortaklıklar tespit ettik. Bu yazıda tespit ettiğimiz benzerlikleri ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından ortaya koymaya çalıştık.

I. Ses Bilgisi Unsurları

I.1. Ünlüler ve Ünlülerle İlgili Ses Olayları

I.1.1. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

Sibirya Tatar Türkçesinde ilk hecedeki yuvarlak /o/, /ò/ ve /ö/, /õ/ ünlülerine bağlı olarak güçlü bir yuvarlaklaşma eğilimi görülmektedir. Aslında, Tatar edebî konuşma dilinde de bu durum görülür, fakat yazıya yansımaz. Söyleniş tosoz “tuzsuz”, bolotno “bulutu”, boroloş “dönüş” olan şekiller, edebî dilde “tozsuz, bolıtnı, borılış” şeklinde yazılırlar¹¹. Ayrıca, boron “burun” kelimesinde ikinci hecede bulunan /ı/ ünlüsü ilk hecedeki /o/ ünlüsünün etkisiyle /o/; bötön “bütün” kelimesinde ikinci hecede bulunan ı ünlüsü de ilk hecedeki /ö/ ünlüsünün etkisiyle yuvarlaklaşarak /õ/ olarak telaffuz edilir, ancak her iki kelime de yazıda “borın” ve “bötın” olarak gösterilir¹².

Türkçedeki genel anlayışa göre, o+a, ö+e ve ü+e düzeninde ünlü bulunduran kelimelerde dudak uyumu varken; o+o, ö+ö ve ü+ö ünlü dizisinde ünlü uyumu bulunmamaktadır. Ünlü uyumu, genel

¹⁰ L. V. Dmitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981, s. 4-5.

¹¹ X. R. Kubratov-L. T. Maxmutova-L. P. Smolyakova-E. R. Tenişev (Red.), **Sovremenniy Tatarskiy Literaturniy Yazık**, Moskova 1969, s. 97.

¹² M. Z. Zekiyev (Baş red.), **Tatar Grammatikası I**, Kazan 1998, s. 73-74.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

olarak ünlülerin kelime içinde düzlük-yuvarlaklık, genişlik-darlık bakımlarından benzeşmesi olduğuna göre, aslında o+o, ö+ö ve ü+ö ünlü dizisinde uyumsuzluk değil, aksine güçlü bir dudak uyumu vardır¹³.

Sibirya Tatar Türkçesinde ilk hecede bulunan /o/, /ö/, /ö/, /ö/ ünlüleri diğer hecelerde bulunan /u/, /ı/, /a/, /ü/, /i/ ünlülerini güçlü dudak uyumu neticesinde yuvarlaklaştırarak kendilerine benzetirler. /ö/, /ö/ ünlüleri kendilerinden sonra ancak ikinci heceyi yuvarlaklaştırırken, /o/, /ö/ ünlüleri ise üçüncü heceye kadar etki edebilmektedirler. Hatta, qoyoroğon “kuyruğunu” örneğinde dördüncü hece dahi yuvarlaklaşmaktadır. Sibirya Tatar Türkçesinde bütün ağızlarda görülen bu yuvarlaklaşmaya bağlı dudak uyumu, özellikle Baraba ağızında daha yaygındır. İlk hecedeki yuvarlak ünlülere göre yuvarlaklaşma örnekleri şunlardır:

o: yoltos (<yultuz. ETG, 312) (SDM, 8) “yıldız”, ozon (<uzun. OTG, 257) (SDM, 137) “uzun”, yomortqa (<yumurtğa. ETG, 313) (SDM, 60) “yumurta”, polot (<bulut. OTG, 241) (ETD, 181) “bulut”, tottoro (<tuttur-) (SDM, 14) “eline tutturdu”, qoydorob (SDM, 106) “koydurup”, oroşof (ZGTİY, 155) “vuruşup”, qoyoroğon (SDM, 64) “kuyruğunu”.

ö: pörön (<burun. ETG, 270) (<burun) (YBT, 77) “önce”, öçöp (YBT, 77) “uçup”, pölötnij (YBT, 77) “bulutun”, tötönatı (YBT, 78) “tutunuyor”.

ü: köçlö (SDM, 78) “güçlü”, öwöröp (SDM, 133) “eğirip”, ötsöntsö (ETD, 186) “üçüncü”, yögörök (SDM, 15) “yüğük”, öyöpöste (SDM, 85) “evimizde”, östöndö (SDM, 110) “üstünde”, köskösön (ETD, 187) “aynasını”, östöntegı (ETD, 187) “üstündeki”, ölöşöm (SDM, 122) “payım, hissem”.

ö: pötöredi (YBT, 77) “bitirir”, sösöğine (YBT, 78) “süzülmüşüne”.

STT ilk hecede bulunan /o/, /ö/ ve /ö/, /ö/ ünlülerininin yuvarlaklaştırıcı etkisinin diğer hecelere de yayılması Başkurt, Altay, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde görülen bir durumdur. Abdulkadir İnan, bilhassa Kırgız Türkçesinde en ileri seviyede olduğunu söylediği dudak uyumunun Türkçenin en az 1200 yıldan beri yapısında

¹³Cahit Başdaş-Abdülmuqaddes Kutlu, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır 2004, s. 38-39.

koruduğu bir özellik olduğunu belirtmektedir¹⁴. Bulunduğu bölge itibariyle adı geçen Türk lehçelerinin konuşulduğu yerlere yakın olan Sibirya Tatarlarının dilinde bu sebeple güçlü bir dudak uyumu meydana gelmiş olmalıdır.

Güney Sibirya lehçelerinden Altay Türkçesinde ilk hecede /o/, /ö/ ünlüleri bulunursa, takip eden hecelerde de çoğunlukla bu ünlüler bulunur: töbö “tepe”, orto “orta”, konok “konak”, tøjök “döşek”¹⁵ gibi. Kelimenin kökünde geniş yuvarlak ünlü varsa gelen düz-geniş ünlülü ekler de yuvarlaklaşır: kör-gön-lör-döğ “görenlerden”, bol-ğon “olmuş”, köl-gö “göle”, boş>boj+ot- “boşalt-”¹⁶.

Altay Türkçesindeki yuvarlaklaşma Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde de görülür. İlk hecede bulunan /o/, /ö/, /ü/ ünlüleri kendilerinden sonra gelen düz-geniş ünlüleri yuvarlaklaştırır: torpok “toprak”, coldoş “yoldaş”, tüşök “yatak”, köpölök “kelebek”, süylö- “konuş-”cürök “yürek”¹⁷ gibi. İlk hecede bulunan /o/, /ö/ ünlüleri Başkurt Türkçesinde de güçlü dudak uyumu neticesinde daha sonraki hecelerde bulunan dar /ı/, / ĩ/ ünlülerini yuvarlaklaştırır: tormoşonoğ “hayatının”, tölkönökö “tilkininki”, yondolo “yıldızlı”¹⁸.

İlk hece dışında /o/, /ö/ ünlülerinin bulunması Eski Türkçeye kadar uzanmaktadır. A. Von Gabain, Eski Türkçede farklılıklar olsa da dudak uyumunun yer yer yerleşmiş olduğunu söyleyerek qarluq, quñçuyuğ, tutuquğ gibi örnekler verir. Ancak, Brahmi metinlerinde aynı zamanda, ilk hecenin dışında u/ü yerine çoğunlukla o/ö bulunduğu görülmektedir: poyomtroq, pölök, kötröl-, törlög, yaroq, ölömlög. *tötöşlüg* örneğinde ise kelime sonuna kadar tesir etmez¹⁹. Ahmet B. Ercilasun, ilk heceden sonra /o/, /ö/ meselesinin Türkolojide genel kabul görmediğini belirterek G. Doerfer, S. G. Clauson, C. Röhrborn gibi bilim adamlarının ilk

¹⁴ Abdulkadir İnan, “Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi, **TDAY-B 1964**, TDK Yay., Ankara 1989, s. 67-76.

¹⁵ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1017.

¹⁶ N. A. Baskakov, “Altayskiy Yazık”, **Yazıkı Mira-Turkskiye**, İzdatelskiy Dom, Bişkek 1997, s. 180.

¹⁷ Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 69-70.

¹⁸ Mustafa Öner, “Başkurtça Kısa Dilbilgisi”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar** (Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dünder-İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 247.

¹⁹ A. Von Gabain, “Eski Türkçe”, **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 33-34.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

heceden sonra /o/, /ö/nün bulunduğunu kabul ettiklerini; ancak R. R. Arat, Ş. Tekin, P. Zieme, O. F. Sertkaya, G. Kara, G. Hazai gibi birçok ismin ise Uygurca metinleri klasik okuyuşa bağlı olarak ilk heceden sonra /o/, /ö/ ile değil /u/, /ü/ ile okuduklarını söyler²⁰. Dolayısıyla STT’de ilk hece dışında görülen /o/, /ö/ dudak benzeşmesi olabileceği gibi, Eski Türkçe bir özelliğin devamı da olabilir.

I.1.2. Ünlü Düzleşmesi

u>ı

Sibirya Tatar Türkçesinde u>ı değişimi daha çok ikinci hecede meydana gelen bir ses değişimidir. Eski Türkçede ilk heceden sonra dar-yuvarlak /u/ olarak görülen ünlü, STT’de dudak uyumu neticesinde düzleşmiştir. İkinci hecedeki u>ı değişimi, daha çok ilk hecede /a/ ve /o/ ünlülerinin bulunması durumunda gerçekleşmektedir:

azıq (<azuq. OTG, 239) (YBT, 60) “azık, yiyecek”, ğayğı (<qadğu, qatqu. ETG, 276) (SDM, 9), qatın (<qatun. OTG, 246) (1-9/ETD, 186) “kadın”, yıwıq (<yağuq. ETG, 307) (SDM, 34) “yakın, akraba”, artıŝ (<artuĝ. ETG, 262) (BST, 160) “ardıç ağacı”, qawın (<qağun. EUTS, 107) (YBT, 69) “kavun”, muyn (<boyun. ETG, 269) (SDM, 85) “boyun”, tuĝıs (<toquz. OTG, 255) (ETD, 187) “dokuz”, qutlı (YBT, 66) (<kutluĝ. OTG, 249), olı (<uluĝ. OTG, 256) (CTD, 96).

İkinci hecede u>ı değişimi Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde de görülür. Sibirya Tatar Türkçesinde olduğu gibi Hakas Türkçesinde de ilk hecede /o/ ve /a/ ünlüsü varsa, ikinci hecedeki /u/ sesi /ı/’ya değişir: **Hak.** ortu>ortı “orta”, boşu->pozı- “serbest ol-”, qobuz>xomıs “kopuz”, toquz>toĝıs, qonuq>xonıx, oyuq>oyıx, orun>orın “yer, yatak”, otuĝ>odıĝ “odun”; yastuq “yastık”>çastıx “yatağın başucu”, yaşur->çajır- “sakla-, gizle-”, yalĝus>çalĝıs “yalnız”, azuq>azıx “azık”, altun>altın.

Altay ve Tuva Türkçelerinde ikinci hecedeki u>ı değişimi, ilk hecede /a/ ünlüsünün bulunması durumunda gerçekleşmektedir: **Alt.** yastuq>castıq, yaşur->çajır-, yalĝus>çaĝıs, altun>altın; **Tuv.** yastuq>sırtıq, yaşur->çajır-, yalĝus>çaĝıs, altun>aldın²¹.

²⁰ Ahmet B. Ercilasun, **Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 278.

²¹ Gülsüm Killi, **Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, A. Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s. 179-193.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ü>ı

Sibirya Tatar Türkçesinde ü>ı değişimi daha çok ikinci hecede meydana gelen bir ses değişmesidir. Eski Türkçede ilk heceden sonra dar-yuvarlak /ü/ olarak görülen ünlü, STT’de dudak uyumu neticesinde düzleşmiştir. İkinci hecedeki ü>ı değişmesi, daha çok ilk hecede /e/ /ü/ ve /ö/ ünlülerinin bulunması durumunda gerçekleşmektedir:

Türkçe kelimelerde ikinci hecede bulunan /ü/ ünlüsü, Sibirya Tatar Türkçesindeki dudak uyumuna bağlı olarak daralır ve /i/ ünlüsünün ilk hece dışındaki dengi olan /ı/ sesine dönüşür:

ügıs (<öküz. ETG, 290) (SDM, 51) “öküz”, kümır (86-5/SDM, 135), tsırık (<sürük. KTS, 246) (SDM, 27) “yıpranmış, eski”, bötın (<bütün. ETG, 271) (YBT, 103) “bütün”, tötın (<tütün. ETG, 303) (SDM, 11) “duman”, köntıs (<küntüz. OTG, 249) (SDM, 8) “gündüz”, meñğı (<beñgü. OTG, 240) (SDM, 54) “ebediyen”, izır- (<esür-/isür-. ETG, 265) (SDM, 130) “sarhoş ol-”, tıyır- (<tegür-. OTG, 254) (ETD, 133) “değdir-”, kirı (<kerü, kirü. OTG, 247) (SDM, 104) “geri”, piyık (<bedük. OTG, 240) (SDM, 9) “yüksek”, bilezik (<bilezük. DLT I, 518) (SDM, 137) “bilezik”, itski (<eçkü. ETG, 263) (SDM, 38) “keçi”.

İkinci hecede ü>ı /i değişimi Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde de görülür. Sibirya Tatar Türkçesinde olduğu gibi Hakas Türkçesinde de ilk hecede /ö/ ve /e/ ünlüsü varsa, ikinci hecedeki /ü/ sesi /ı/’ye değişir: **Hak.** eçkü>öski “keçi”, esür->izır- “sarhoş ol-”, teşük>tizık “delik”; törü->töri- “doğ-”, bölük>pölük “kısım”, köküz>kögıs “göğüs”

Altay ve Tuva Türkçelerinde ise genellikle ikinci hecedeki ü>ı değişimi, ilk hecede /e/ ünlüsünün bulunması durumunda gerçekleşmektedir: **Alt.** esür->ezir-, teşük>tejik; **Tuv.** edgü>eki “iyi”, esür->eziri-, teşük>dejik²².

²² Gülsüm Killi, **agt.**, s. 264-270.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

I.1.3. Ünlü Daralması

a>ı

a>ı gelişimi, Kıpçak grubu Türk lehçeleri için yaygın ve belirleyici bir ses değişmesi değildir. Kıpçak Türkçesinde buna örnek olarak Eski Türkçe (yaltır-/yaltrı- “parla-”. ETG, 308 kökünden) yaldırım>yıldırım değişmesi verilmiřtir²³. a>ı değişmesi Çuvaş, Yakut, Tuva ve Tofalar Türkçesinde görölen bir ses olayıdır (bal> Çuv. pıl, bar->Çuv. pır-; al->Yak. ıl-, at->Yak. ıt- “ateş et-”; qamçı>Tuv. qımçı, Tof. qımşı; qalın>Tuv. qılın, Tof. hılın vb.) Bu lehçelerin dışında çeşitli lehçelerin ağızlarında dağınık olarak rastlanır²⁴.

Sibirya Tatar Türkçesinde genel Türkçenin bir özelliği olarak /y/, /ř/, /l/ gibi ünsüzlerin etkisiyle bazı kelimelerde ilk hecede bu daralma örneği olmaktadır: tış (<taş. OTG, 253) (SDM, 33) “dış, dışarı”, yıldıraq (<yalraq/yalruq: parlaklık, ışık. EUTS, 184) (SDM, 47) “parlak, ışıltılı”, yışqı- (<aşın-: aşın-. DLT I, 254) (SDM, 14) “sürt-, sil-, temizle-”.

Yukarıdaki örneklerin dışında: tamı (<tana) (SDM, 136) “dana”, palı (SDM, 95) “bala, çocuk”, palığa (<palı<bala-ęa) (SDM, 95) “balaya, çocuğa”, tsanığa (<çana-ęa) (SDM, 24) “kızığa”, yıwıq (<yağuq. ETG, 307) (SDM, 34) “yakın, akraba”, qızılçı (<qızılça) (TXS II, 443) “pancar” gibi daralma örnekleri de bulunmaktadır.

Üsteki daralma olayının benzeri Güney Sibirya lehçelerinden Tuva Türkçesinde görölmektedir. **Tuv.** tart->tırt- “çek-”, andıy>ındıy “öyle”, karın>xırın²⁵, muntag>mındıg “böyle”, qalın>qılın²⁶, tara->dıra- “tara-”, yap->şıp- “kapa-”, yat->çıt- “yat-”, kamçı>kımçı, yastuk>sırtık “yastık”²⁷. Ekrem Arıkoğlu, Tuva Türkçesinde ünlülerin çoğunlukla korunduğunu, görölen ünlü değişmelerinin ise bir kural halinde değil, münferit olarak göröldüğünü belirttikten sonra ünlü değişmeleri arasında en çok görölenin kelimenin ilk hecesinde rastlanan a>ı değişmesi olduğunu

²³Ali Fehmi Karamanhoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994, s. 9.

²⁴E. R. Tenişev (Red.), **Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Fonetika**, Moskva 1984, s. 57-65.

²⁵Süer Eker, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırılmalı Ses Bilgisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 99.

²⁶Mehmet Ölmez, “Tuvalar ve Tuvaca”, **Çağdaş Türk Dili**, S. 95, Ocak 1996, s. 12.

²⁷Gölsüm Killi, **agt.**, s. 145, 146, 147.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

söyler: kalın>kılın, tap->tıp- “bul-”, kamış>hımış, yaruk>çırık “aydınlık, ışık”, anda>ında “orada”²⁸.

e>i

Tatar ve Başkurt edebî dilinde de düzenli olarak görülen bir ses olayıdır²⁹. Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki düzenli e>i değişimi 15. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Ancak Codex Cumanicus'taki örnekler bu gelişimin en azından 14. yüzyılın başlarına kadar gidebileceğini gösterir³⁰. J. Eckmann, Kaşgarlı'da bile e~i'li yazımın (emdi~imdi, eşit~iştir) bulunduğunu, daha sonraki metinlerin ise telif ve istinsah nüshalarının farklı tarihlere ait olması dolayısıyla e>i dönüşümünün nasıl ve nerede olduğunu tespit edebilmenin zor olduğunu söyleyerek, muhtemelen /e/nin 14. yüzyıl ortalarına kadar muhafaza edilip sonra /i/nin umumileştiğinin kabul edilebileceğini söyler³¹.

R. R. Arat, Türkçe kelimelerde görülen e/i meselesinin oldukça eskiye giden karışık bir mesele olduğunu söylemektedir. Arat, Karahanlı Türkçesine ait eserlerden Atabetü'l-Hakayık'ta aslında /e/ ile yazılması gereken 56 kelimenin muhtelif yerlerde 305 kez /i/ ile yazıldığını (ir-<er-, kil-<kel-, tig<teg, kirek<kerek vd.) belirterek bu durumun, o devirde ayrı şivelerde oluşmaya başlayan ünlü değişmelerinin yazı diline alınmaya başlanmasıyla izah edilebileceğini söylemektedir³². Harezmi dönemi eserlerinde de ilk hecedeki /e/ seslerinin hem /e/ hem de /i/li olduğu görülürken (eren-iren, erdem-irdem) /i/li seslerin daha fazla olduğu belirtilmektedir³³.

Sibirya Tatar Türkçesinde de genel Türkçe ilk hecedeki /e/ sesi, kerek (YBT, 120) “gerek”, eyrip (<egir-ip<egir-. ETG, 263) (SDM, 87) “eğirip”, er (SDM, 128) “erkek, eş, koca” gibi birkaç örnek dışında düzenli olarak /i/ye dönüşmüştür. Ancak bu örneklerin /i/'li şekilleri de bulunmaktadır.

sin (SDM, 33) “sen”, simiz (<semiz. OTG, 252) (SDM, 69) “semiz”, piyik (<bedük. OTG, 240) (SDM, 9) “yüksek”, it (<et)

²⁸ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1155.

²⁹ Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 12.

³⁰ Süer Eker, **agt.**, s. 147-148.

³¹ János Eckmann, “Harezmi Türkçesi”, **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 178-179.

³² R. Rahmeti Arat, “Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dâir”, **Makaleler**, C. I (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara 1987, s.340-41.

³³ Recep Toparlı, **Harezmi Türkçesi**, Sivas 1998, s. 22.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

(SDM, 69) “et”, timir (<temir. ETG, 298) (SDM, 33) “demir”, min (<ben, men. OTG, 240) (SDM, 104) “ben”, izgı (<edgü. OTG, 242) (SDM, 55) “kutsal”, sigıs (<sekiz. OTG, 252) (SDM, 16) “sekiz”, illı (<elig. OTG, 243) (SDM, 71) “elli”, tıbin- (<tep-. ETG, 299) (SDM, 43) “tepin-“, ir (<er. OTG, 243) (SDM, 85) “er, erkek”, iyıl- (<egil-. DLT I, 198) (SDM, 103) “eğil-“, kirek (SDM, 86) “gerek”.

Sibirya Tatar Türkçesinde e>i değişimi alıntı kelimelerde de görülmektedir: pitre (<Rus. vedro) (SDM, 93) “kova”, kim (<Far. kem) (SDM, 9) “kem, eksik”, ıstina (<Rus. stena) (SDM, 61) “duvar”, tsilek (<Moğ. çeleg. MTS I, 274) (SDM, 12) “kova”.

e>i değişimi Güney Sibirya lehçelerinden Hakas Türkçesinde de görülür. Hakas Türkçesinde ilk hecede genel Türkçedeki /e/ sesi, /e/ olarak korunduğu veya /i/ye dönüştüğü birkaç örnek dışında kurallı olarak Tatar Türkçesinde ve Sibirya Tatar Türkçesinde olduğu gibi /i/ye dönüşmektedir: eder>izer “eyer”, etek>idek “etek”, esür->izir- “sarhoş ol-“, eri->iri- “eri-“, et>it, em>im “ilaç”, erte>irte “erken”³⁴, elig>ilig “elli”, eb>ib “ev”, sen>sin, keç->kis- “geç-“, temir>timir³⁵, men>min, esen>izen “sağ, salim”, ter>tir, yet->çit- “yet-, ulaş-”³⁶.

i>ı

/i/ ünlüsü, ön damakta, düz ve yarı dar telaffuz edilen kısa bir ünlüdür³⁷. Bu ünlü, telaffuz sırasında oldukça kısa olarak söylenir, hatta düşme temayülü gösterir³⁸. Tatar edebî dilinde genel Türkçedeki /i/nin karşılığı olan bu ünlü, /ı/ ile /i/ arasında bir telaffuz değerine sahip olan kısa /i/ denilebilecek bir ünlüdür. Sibirya Tatar Türkçesinde ilk hecede görülen /i/ ünlüsü Eski Türkçedeki /e/, kapalı e /è/ ve /i/ ünlüsünden, diğer hecelerde görülen /ı/ sesi de çoğunlukla genel Türkçedeki /i/ sesinden dönüşmüştür: bir (<bir. OTG, 241) (SDM,

³⁴ Gülsüm Killi, *agt.*, s. 217-224.

³⁵ Ekrem Arkoğlu, *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 13.

³⁶ Fatma Özkan (hızl.), *Altın Arıç*, Bilig Yay., Ankara 1997, s. 24

³⁷ Mustafa Öner, *agt.*, s. 3.

³⁸ F. S. Safiullina-M. Z. Zekiyev, *Xezirgı Tatar Edebi Tili*, Kazan 2002, s. 193.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

142), kır- (<kir-) (ETD, 186) “gir-”, its- (<iç-) (SDM, 73) “iç-”, iş (<iş) (SDM, 8) “iş”, its (<iç) (ZGTİY, 157) “iç”, bil- (<bil-) (SDM, 63) “bil-”, yığırmi (<yëgirmi, yigirmi. OTG, 259) (SDM, 22) “yirmi”, işit- (<ëşit-. OTG, 244) (ETD, 181) “işit-”, kıyım (<kedim. OTG, 246) (SDM, 101) “giyim, elbise”^{*}.

Tatar yazı dilinde ve Sibirya Tatar Türkçesinde görülen /i/ ünlüsü Hakas Türkçesinde de bulunur. Eski Türkçedeki bütün /i/ler Hakas Türkçesinde normal /i/ ünlüsünden daha dar ve kısa /i/ye dönüşür: iki>iki, tişlig>tistig “dişli”, inek>inek, etlig>ittig “etli”, kişi>kizi “kişi”³⁹, bir>pir, iç->is-⁴⁰, iriñ>iriñ “irin, sümük”, in>in “in, mağara”, elig>ilig “50, elli”⁴¹.

/i/ ünlüsü Tatar yazı dili, Sibirya Tatar Türkçesi ve Hakas Türkçesi dışında Başkurt, Nogay ve Çuvaş Türkçesinde de görülmektedir⁴².

I.2. Ünsüzler ve Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

I.2.1. Tonlulaşma

Sibirya Tatar Türkçesinde aşağıda örnekleri verilen tonlulaşma olayı daha çok iç seste bulunan /-ş-, -t-, -s-/ gibi ünsüzlerin yerini tonlu karşılıkları olan /-j-, -d-, -z-/ ünsüzlerine bırakması şeklindedir.

-ş->-j-

Tobol-İrtiş ağızlarının Tobol bölgesindeki Bagay rayonuna bağlı bazı köy ağızlarıyla Baraba ve özellikle Tom ağızında sıklıkla görülen bir ses değişmesidir. İki ünlü arasında kalan /ş/ ünsüzü tonlulaşarak /j/ye dönüşmektedir⁴³: yejirtin (<yaşur-. ETG, 309)

* Yalnız Baraba Türkçesinde genel Türkçedeki /i/ sesleri çoğunlukla korunur: pir (YBT, 60) “bir”, sis (YBT, 60) “siz”, kişi (YBT, 60), kir-(YBT, 60) “gir-”, yigit (YBT, 66) “yiğit, genç”, temir (YBT, 66) “demir”, teri (YBT, 27) “deri”, bir (YBT, 102).

³⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1090.

⁴⁰ Erdal Şahin, **Hakas Destanı Altın Çüs**, TDAV Yay., İstanbul 2007, s. 26.

⁴¹ Mehmet Ölmez, “Hakaslar ve Hakasça”, **Çağdaş Türk Dili**, S. 96, Şubat 1996, s. 8.

⁴² L. V. Dmitriyeva, **age.**, s. 200.

⁴³ D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968, s. 135.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

(TİD, 22) “gizli”, kiji (TİD, 22/YST, 96) “kişi”, irije (TİD, 30) “erişir, varır”, pañı (BST, 11) “başına”, pij-altı (YST, 41) “beş altı”, süleje (<süleşe>söyleşe) (YST, 41) “konuşuyor”, pañı (<baş-ı) (YST, 135) “baş, kafası”, qıjın (YST, 135) “kışım”, aj aja- (<aş aşa-) (YST, 135) “yemek ye-”, ajır- (<aşır-) (SDST, 17) “geç-, aş-”, ajıra (<aşıra) (SDST, 17) “üzerinden, vasıtasıyla”, ejik (<eşik) (STST, 36) “kapı”, majaq (SDST, 146) “başak”.

Daha çok Baraba ve Tom ağızlarında ve yine seyrek olarak Tobol-İrtiş ağızlarında görülen bu ses olayı Altay ve Tuva Türkçesinde meydana gelen bir ses olayıdır. Her iki lehçede de iki ünlü arasında kalan /-ş-/ ünsüzü /-j-/ye dönüşür: **Alt.** eşik>ejik “kapı boşluğu, kapı”, aşır>ajır “1. yat-, 2. Getir-, taşır-, bir şeyin üzerinden aşır-”, boşa-> bojo- “1. Kurtul-, 2. Son bul-, bit-, 3. Boşalt-, 4. Zayıflat-”, töşe->töjö- “döşe-, ser-”⁴⁴; **Tuv.** kişi>kiji, tişi>diji, töşek>döjek “döşek”⁴⁵, teş->dejer “del-, deş-”, aşıq>ajıq “fazla, artık”⁴⁶, *āşur->ajır- “aşır-”, êşik>ejik “kapı”⁴⁷.

A. P. Dulzon, tonsuz ünsüzün iki ünlü arasında tonlulaşması (ş>j: paş>pañı) olayının Tuva, Hakas, Altay, Şor, Karagas, Çulım-Türk, Kamasin ve Baraba lehçelerinde görüldüğünü ve yine aynı ses olayının Ugor-Samoyed dilleri (Mansi, Xantı, Nenets, Selkup) ile Yenisey (Arin, Assan, Kott) dilleri için de karakteristik olduğunu belirtir. Dulzon, yukarıda adı verilen Türk lehçelerinde görülen bu ses olayını, Ugor-Samoyed ve Yenisey dillerinin Türkçe içinde erimesinden sonra bu dillerin Türk lehçelerine bıraktığı seslik bir iz olarak değerlendirmektedir⁴⁸.

-t->-d-

Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri de ünlüler arasında bulunan /-t-/lerin tonlulaşmamasıdır⁴⁹. Tatar yazı dilinde bulunan bu kural Sibiryaya Tatar ağızları için de geçerlidir. Ancak, özellikle Baraba ve Tom yöresi ağızlarında, iki ünlü arasında kalan /-t-/nin kimi zaman tonlulaştığı görülmektedir.

⁴⁴ Emine Gürsoy-Naskali-Muvaffak Duranlı, **Altayca-Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 1999.

⁴⁵ F. G. İsxakov, **Tuvinskiy Yazık**, Moskva 1957, s. 75.

⁴⁶ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **age.**, s. 1162.

⁴⁷ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, **age.**, s. 74.

⁴⁸ A. P. Dulzon, “Sibiryaya Türklerinin Etnolingüistik Dağılımı” (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), **Tuncer Gülensoy Armağanı** (Haz. Ahmet Buran), Kayseri 1995, s. 106.

⁴⁹ Süer Eker, **agt.**, s. 57.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

adazı (<ata-sı) (SDM, 123) “atası, babası”, adutısı (SDST, 17) “atıcı”, qartada (<qartata) (TXS II), “dede”, bedir (<petir) (TXS II, 430) “mayasız ekmek”, Tadarça (<Tatarça) (TXS II, 446), yaradam (<yaratam) (TXS II, 446) “seviyorum”, siradı (<zirati) (TXS II, 398).

Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde de iki ünlü arasında kalan /-t-/nin tonlularak /-d-/ye dönüştüğü görülmektedir.

Alt. ata>ada “baba”, atış>adış “atış, atma”, yeter>ceder “yeterince, yeterli”, satış>sadış “satış, ticaret”, tutun-> tudun- “tut-, tutun-”⁵⁰; **Hak.** ata>ada “baba”, yatıg>çadıg “yatma, yatış; yatma yeri; uykucu”, yeter>çider “yeter, yeteri kadar”, yitik>çidig “yitik, kayıp”, qata>hada “birlikte, beraber”, itiş->idış- “itiş-”, odır- “otur-”, padıg “batak, balçıklı”, satıl->sadıl- “satıl-”⁵¹; **Tuv.** ata>ada “ata”, bat->badar “bat-, kaybol-”, bütün>büdün “bütün, tam”, it->ider “it-, dürt-”, sat->sadar “sat-”⁵², yet->çeder “ulaş-, kavuş-, yetiş-; yet-, kâfi gel-”, qatıg>kadıg “katı, sert”, ötüg>ödüg “geçit; ara”⁵³.

Baraba ve Tom yöresi ağızlarında görülen bu tonlulaşma olayı güney Sibirya lehçelerinin etkisiyle oluşmuş olmalıdır.

-s->-z-

Bu ses olayı iç seste görülen bir değişimdir. Tom, Baraba ve Tobol bölgesine bağlı Bagay rayonu ağızlarında iki ünlü arasında kalan /-s-/ tonlularak /-z-/ye dönüşmektedir: izir- (<esür-/isür-. ETG, 265) (SDM, 130) “sarhoş ol-”, izenneş- (<esenleş-) (YBT, 51) “selamlaş-”, pazıp (<bas-ıp) (SDM, 103) “basıp”, palazı (<balası/baala: yavru, çocuk. TDBU, 172) (SDM, 124) “balası, çocuğu”, adazımı (<ata-sı mı) (SDM, 104) “atası mı”, enizimî (<eni-si mi. eni<ana. TTES, 28) (SDM, 104) “annesi mi”, kiteziñmi (<kit-e-siñ mi) (YST, 46) “gidiyor musun?”.

Yine aynı ağızlarda kimi örneklerde tonlu bir ünsüzle bir ünlü arasında kalan /-s-/nin de tonlularak /-z-/ye dönüştüğü görülür: bulza (<bol-sa) (SDM, 109) “olsa”, kilze (<kel-se) (YST, 46).

⁵⁰ Emine Gürsoy-Naskali-Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1999.

⁵¹ Ekrem Arıkoğlu, *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yay., Ankara 2005.

⁵² Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1162-1163.

⁵³ Ekrem Arıkoğlu-Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2003.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Kimi örneklerde ses olaylarına bağlı olarak kelime başı /s-/nin tonlularak /z-/ye dönüştüğü görülür. Burada da /s-/ sesi iki ünlü arasında veya bir ünlü ile bir tonlu ünsüz arasında kalmaktadır: ü zalğanda (<sal-) (SDM, 124) “ev yaptığında”, göslü zırğa (sırğa<ısrırğa. TTES, 185) (SDM, 112) “kaşlı küpe”, başqaylarız zaw (<sağ) bulsa (SDM, 109) “başlarımız sağ olsa, hayatta kalırsak”

-s->-z- değişimi alıntı kelimelerde de görülür: bozoğ (<bosağa. <Moğ. bosogo, Eski Moğ. basurga. TTES, 54) (SDM, 105) “eşik”, izimli (TİD, 30) “isimli”, mazay- (mas+a-<mas<mes<Far. mest) (TİD, 21) “sarhoş ol-”, izep (<Ar. hisāb) (TİD, 21), küze (<Far. kūse) (SDST, 106) “köse, sakalsız”.

Sibirya Tatar Türkçesindeki bu ses olayı Altay, Hakas ve Tuva Türkçesinde de görülmektedir. Altay ve Tuva Türkçesinde /s-/ sesi iki ünlü arasında veya bir tonlu ünsüzle bir ünlü arasında kaldığında /z-/ye dönüşmektedir. Hakas Türkçesinde de /s-/ sesi iki ünlü arasında kalınca /z-/ olmaktadır.

Alt. basa>baza “daha, bir daha, yine”, basıl->bazıl- “basıl-“, esin>ezin, esir->ezir- “sarhos ol-“, kısır>kızır⁵⁴, körbözöm “bakmasam”, oynozın “oynasın”⁵⁵. /s-/ sesi (r, l, m, n) gibi tonlu ünsüzler ve bir ünlü arasında kaldığı zaman /z-/ olmaktadır: berze “verse”, bolzo “olsa”⁵⁶; **Hak.** qızıl>xızıl, qısıl->xızıl-, kısır>xızır, esen>izen “sağlıklı, sağ, esen”, esirik>izirik “esrik, sarhoş”, kesek>kizek “parça, bölük, kısım”, basıl->pazıl- “basıl-, bas-”⁵⁷, sas “saç”>sazım “saçım”, kiis “keçe”>kiizim “keçem”⁵⁸; **Tuv.** ııg>izig “sıcak”, esirik>ezirik “sarhoş”, as->azar “asar“, bas->bazar “basar”, kes->kezer “keser”, ös->özer “büyür”; arslan>arızlan⁵⁹.

Sibirya Tatar ağızlarının bir kısmında görülen ve özellikle Tom yöresi ağızlarında yaygın olan⁶⁰ -s->-z- değişimi coğrafi yakınlık dolayısıyla Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinden etkilenme yoluyla olmuştur.

⁵⁴ Emine Gürsoy-Naskali-Muvaffak Duranlı, **Altayca-Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 1999.

⁵⁵ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **age.**, 1057.

⁵⁶ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **age.**, 1018.

⁵⁷ Ekrem Arıkoğlu, **Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük**, Akçağ Yay., Ankara 2005.

⁵⁸ D. F. Paçatakova, **Xakas Tili**, Abakan 1962, s. 67

⁵⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **age.**, s. 1162

⁶⁰ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1968, s. 135.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

I.2.2. Tonsuzlaşma

Sibirya Tatar Türkçesindeki ünsüzlerle ilgili en önemli ses olayı tonsuzlaşmadır. Kelime, hece başında ve kelime sonunda genel Türkçedeki ve edebî dildeki /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /z/ tonlu ünsüzleri tonsuz karşılıklarıyla değiştirilir (b>p, c>ç, d>t, g>k, ğ>q, z>s): bir>pir (ETD, 186), bol->pol- (YBT, 60), cefā>çefa (SDM, 54) “cefa”, hucūm>höcüm (SDM, 53), durust>törös (SDM, 14), buğday>potay (SDM, 119), yigirmi>yekirme (ETD, 147) “yirmi”, gevher>kewxer (ETD, 132) “cevher”, qısğa>qısqa (SDM, 24) “kısa”, sığta>sıqta- (YBT, 71) “ağla-”, kızıl>qısıl (SDM, 88), toquz>tuğis (ETD, 187) “dokuz”.

Bilhassa b>p, c>ç, g>k, ğ>q, d>t ve z>s tonsuzlaşması bu ağız için düzenli bir ses değişimidir. Sibirya Tatar Türkçesinin bu özelliği konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından Sibirya Tatar Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biri olarak belirtilmiştir⁶¹.

Sibirya Tatar Türkçesindeki tonsuzlaşma olayı, diğer Sibirya lehçelerinden Tuva, Hakas, Altay ve Şor Türkçesinde de görülmektedir⁶². Coğrafya olarak adı geçen lehçelerin konuşulduğu yerlere yakın olan Sibirya Tatar Türklerinin ağızlarındaki bu tonsuzlaşma olayının Tatar edebî dilinden farklı olması bu lehçelerle olan yakınlığından kaynaklanmaktadır.

b>p

Sibirya Tatar Türkçesinde b>p değişmesi daha çok ön seste meydana gelmektedir. Eski Türkçede kelime başında /b/ olarak görülen kelimeler Sibirya Tatar Türkçesinde /p/ye dönüşmektedir. /p/ sesi Sibirya Tatar Türkçesinin karakteristik seslerindedir: püt- (<büt-. ETG, 271) (YBT, 60) “bit-”, pir (ETD, 186) “bir”, poron (<burun) (SDM, 11), pürı (<böri. OTG, 241) (ETD, 198) “kurt”, polot (<bulut. OTG, 241) (ETD, 181) “bulut”, piş (<biz) (ETD, 202) “biz”, pol- (<bol-) (YBT, 60) “ol-”, piyik (<bedük. OTG, 240) (SDM, 9) “yüksek”, potay (<buğday. ETG, 270) (SDM, 119) “buğday”, pin (<ben) (YBT, 78) “ben”.

⁶¹ L. Celey, **Tatar Dialektolojyesi**, Kazan 1947, s. 78-80; G. X. Exetov, **Tatar Dialektolojyesi**, Kazan 1984, s. 125; D. G. Tumaşeva, **age.**, 1961, s. 23.

⁶² D. G. Tumaşeva, **age.**, 1961, s. 24; D. G. Tumaşeva, “Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri”, **3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1162.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Bu ses değişimi bir örnekte iç seste de tespit edilmiştir: pkele- (<bkele-. OTG, 251) (SDM, 76) “fkelen-”. Sibiryaya Tatar Türkçesinde bu tonsuzlaşma olayı alıntı kelimelerde de n, i ve son seslerde gerçekleşmiştir: piyeley (<Moğ. begelei. TDES, 132) (SDM, 18) “eldiven”, pılbıl (<Far. bulbul) (SDM, 9) “bülbül”, piton (<Rus. bidon) (ETD, 202) “bidon”, paqa (<Far. bağ-e) (CTD, 96) “bahçe”, şurpa (<Far. şrb) (SDM, 121) “orba”; isep (<Ar. şisb) (SDM, 56) “hesap”, awap (<Ar. cevb) (ETD, 205) “cevap”, etep (<Ar. edeb) (SDM, 57) “edep, utanma”.

Sibiryaya Tatar Türkçesinde /b/nin tonsuz karşılığı /p/ye değişmesi Hakas Türkçesinde de görülür ve Eski Türkçe kelime başı /b-/ nszleri Hakas Türkçesinde büyük ölçüde /p-/ olur: biz>pis, beş>piş, bir>pir, bay>pay, bar>par, bol->pol⁶³, bag>pağ “bağ”, ber->pir- “ver-”⁶⁴ vb.

Hakas Türkçesinin yanı sıra Sarı Uygur Türkçesinde (bağ>pağ, bar->par-, ber->per⁶⁵), Fu-y Kıręız Türkçesinde (bağla->palęı-, bay>pay, bulıt>pult⁶⁶) ve şor Türkçesinde de (beş>peş, bir>pir, bay>pay, baş>pař⁶⁷) ET kelime başı /b/ler /p/ye dönüşmektedir.

>s

Sibiryaya Tatar Türkçesinde >s değişmesi yaygın değildir. STT'deki asıl değişme >ts şeklinindedir. Kimi örneklerde daha çok n seste: sökmen (<ekmen/ebken, TTES, 234) (SDM, 74) “uha cepken”, sapma (<apma) (SDM, 64) “Kaba deriden dikilmiş galoş biçiminde ayakkabı”, sit (<it<et. TTES, 235) (SDM, 121) “kenar, kıyı”, sıpırtqa (<ıbtırt-: ırtıştır-, taze çubukla dv-. DLT III, 430) (ETD, 133) “kamçı, kırbaç”, saqrım (<aqrım. TTES, 227) (SDST, 184) “kilometre” gibi ve iç seste: kışkine (<kığig+kine<kığig. OTG, 247) “kk, kck”, pır yılęasa (<yılęaa<yılęa aq) (BST, 200) “bir yıla kadar” gibi örneklerde rastlanır. Ayrıca bir alıntı kelime de n seste tespit edilmiştir: inek (<Rus. esnok) (BST, 120) “sarımsak”.

⁶³ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1092; Talat Tekin-Mehmet lmez, *age.*, s. 78.

⁶⁴ Mehmet lmez, *agm.*, şubat 1996, s. 9.

⁶⁵ Talat Tekin-Mehmet lmez, *age.*, s. 84.

⁶⁶ Talat Tekin-Mehmet lmez, *age.*, s. 86.

⁶⁷ Glsm Killi, *agt.*, s. 346-347.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ç>s değişmesi Başkurt Türkçesinin karakteristik özelliğidir. Hakas Türkçesinde de kelime başı (çaq->sax- “çak-”, çap->sap- “vur-”, çerig>şirig “savaş”, çiq->sıx- “çık-”⁶⁸) ve kelime sonu (çık->sıh-, aç>as, ağaç>ağas⁶⁹) /ç/ler /s/ye dönüşmektedir. Türkçe kelimelerdeki bütün /ç/ sesleri Başkurt Türkçesinde /s/ olur (çeçek>sesek, kuçak>kosak “kucak”, ağaç>ağas gibi)⁷⁰.

Sibirya Tatar Türkçesinde pek fazla örneği görülmeyen ç>s dönüşmesi Başkurt ve Hakas Türkçesinin etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır.

z>s

STT'nin karakteristik özelliği olarak Türkçede ortada ve sonda bulunan bütün /z/ler, /s/ye dönüşür/dönüşebilir. Alıntı kelimelerdeki /z/ler de buna uygun olarak /s/ye dönüşür. Gabain'in Eski Türkçede Brahmi yazmalarında birkaç örnekte (azu>asu “yahut”, yalanuz>yalinus “yalnız”, sizler>sisler “sizler”, bolsun>polsom “olsun”) gösterdiği z>s değişimi⁷¹ Türkçede kurallı bir ses değişimi olmayıp, günümüz Türk lehçelerinde daha çok geniş zamanın olumsuz şekli -mAz>mAs'ta görülmektedir.

Türkçede kelime başında /z/ sesi olmadığı için iç ve son seslerdeki /z/ler Sibirya Tatar Türkçesinde tonsuz karşılığı /s/ye değişir: qasan (SDM, 15) “kazan”, qısıl (SDM, 88) “kızıl, kırmızı”, osın (CTD, 97) “uzun, yösök (<yüzük. DLT III, 18) (SDM, 83) “yüzük”, bosaw (<buzağu. DLT I, 59) (SDM, 67) “buzağı”; tuğıs (<toquz. OTG, 255) (ETD, 187) “dokuz”, küs (SDM, 72) “göz”, utıs (SDM, 16) “otuz”, sıs (SDM, 85) “siz”, pıs (SDM, 133) “biz”, tos (SDM, 129) “tuz, bos (SDM, 80) “buz”, tıs- (<tiz-) (SDM, 112) “diz-”.

Aynı ses değişimi alıntı kelimelerde de görülür ve her durumda z>s değişimi gerçekleşir: saman (<Ar. zamān) (ETD, 186) “zaman”, sar (<Far. zār) (SDM, 67) “zār, gam”, sapqus (<Rus. zavxoz) (TİD, 30) “demirbaş müdürü”; srasu (<Rus. srazu) (ZGTİY, 155) “hemen, derhal”, tasa (<Far. tāze) (SDM, 12) “sağlıklı, besili”, rıstıq (<Ar. rızq) (SDM, 78) “rızık”; namas (<Far. namāz) (SDM, 20) “namaz”, ğazıs (<Ar. ‘azīz) (SDM, 11) “aziz”.

⁶⁸ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, *age.*, s. 78.

⁶⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1093; Erdal Şahin, *age.*, s. 26.

⁷⁰ Mustafa Öner, “Baskurtça Kısa Dilbilgisi”, *age.*, s. 245.

⁷¹ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988, s. 4.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-z>-s değişimi Güney Sibiryâ lehçelerinden Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde görülen bir ses değişimidir. Her üç lehçede de kelime sonunda /-z/ sesleri kurallı olarak /-s/ye değişmiştir. **Alt.** qaz->qas- “kaz-”, qız>qıs, söz>sös, toquz>toğus, otuz>odus⁷²; **Hak.** söz>sös, qımız>xımıs, semiz>semis, qaz>xas, qız>xıs, biz>pis, otuz>otıs, qaz->xas⁷³; **Tuv.** qız>qıs, biz>bis, tuz>dus, az>as, küz>küs “güz”⁷⁴, ağız>aas, yaz>ças, qımız>xımıs, toquz>tos⁷⁵.

Fu-yü Kırgız Türkçesinde (yaz>cas “ilkbahar”, yultuz>yıltıs, az>as⁷⁶) ve Şor Türkçesinde de (qaz->qas-, qız>qıs, söz>sös, toquz>toğus, otuz>odus⁷⁷) kelime sonunda -z>-s değişimi görülmektedir.

y >ç

Genel Türkçede kelime başı /y-/ sesi Tatar yazı dilinde kimi kelimelerde /c-/ olarak görülür: yet->cit-, yigit>ciğit, yer>cir gibi⁷⁸. Sibiryâ Tatar Türkçesinde, Tatar yazı dilinde kimi kelimelerde kelime başında bulunan /c-/ (<y-) sesi bulunmaz ve bu kelimeler kelime başında /y-/li olarak görülür: yıl “yel”, yilek “çilek”, yiti “yedi, 7”, yitmiş “yetmiş”, yiber- “gönder-” vb. Bundan dolayı Sibiryâ Tatar ağızları /y/leştirci diyalekt diye adlandırılır⁷⁹. Sibiryâ Tatar Türkçesinde alıntı kelimelerde bulunan /c-/ sesleri dahi /y-/ye dönüşür: cum‘a>yoma (SDM, 123) “hafta”, cān>yan (SDM, 99).

Sibiryâ Tatar Türkçesinde kelime başı /y-/nin nadiren de olsa /ç-/ye dönüştüğü örnekler bulunmaktadır: çırılâ- (TİD, 22) “yırlâ-, ”çit- (SDM, 54) “yet-, ulaş-“, çir (SDM, 55) “yer”, çil (SDM, 66) “yel”, çıy- (<yığ-) (SDM, 67) “yığ-, toplâ-“, çiber- (<yiber-) (SDM, 29) “gönder-“, çapqıt (çapqıç) (BST, 182) “örtü”, kılçör- (<kıl-ıp yör-). (DST, 234) “gel-“, çeyin (<yay-ın) (YST, 42) “yazın, yaz vakti”.

Kelime başı /y-/nin /ç-/ye dönüşmesi olayı Güney Sibiryâ lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçelerinde görülmektedir: Kelime başı y>ç değişimi Tuva Türkçesinde kurallıyken, Hakas Türkçesinde

⁷² Gülsün Killi, **agt.**, s. 424-425.

⁷³ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **age.**, s. 1093.

⁷⁴ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, **age.**, s. 74.

⁷⁵ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **age.**, s. 1160.

⁷⁶ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, **age.**, s. 86.

⁷⁷ Gülsün Killi, **agt.**, s. 424-425.

⁷⁸ Mustafa Öner, **age.**, s. 18.

⁷⁹ G. X. Exetov, **age.**, s. 129; X. Ç. Alişina, **Tobolo-İrtüşkiy Dialekt Yazıkâ Sibirskix Tatar**, Kazan 1994, s. 18.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

de yaygın olarak görülmektedir: **Tuv.** yedi>çedi, yoq>çoq, yazuq>çazıq “yanlış, hata”, yay>çay “yaz”, yer>çer, yı>çıl⁸⁰, yag>çağ “yağ”, yarım>çarım, yitig>çidig⁸¹; **Hak.** yurt>çurt, yıl>çıl, yığ>çığ⁸². Sibirya Tatar Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte görülen kelime başı y>ç değişmesi Tuva, Hakas Türkçelerinin etkisiyle olmuş olmalıdır.

l>t

Türkçe -lAr, +lI, +lIk ve +lA- eki Baraba ve Tom ağızlarında k, q, s, ş, t gibi tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde bazen l>t ses değişimine uğrar⁸³: külmekter (SDM, 137) “gömlekler”, köynekter (SDM, 141) “gömlekler”, şıngıraqtar (SDM, 137) “çingiraklar”, qıstar (SDM, 137) “kızlar”, quştar (YBT, 66) “kuşlar”, yigitter (YBT, 209) “yiğitler, gençler”, taştu (SDM, 137) “taşlı, yapraqtu (YST, 137) “yapraklı”, köstik (YST, 137) “gözlük”, başta- (<başla-) (YST, 137) “başla-”.

Bu durum aslında bir benzeşme olayıdır. Tonsuz ünsüzle biten kelimeye gelen ek başındaki /l-/ sesinin yerini yine tonsuz bir ses olan /t-/ye bırakmasıdır. Bu durum Kazak ve Kırgız Türkçelerinin tipik özelliğidir. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde tonsuz ünsüzlerle biten kelimelerden sonra gelen -lAr eki düzenli olarak -tAr olur: **Kaz.** tastar “taşlar”, mektepter “okullar”, jigitter “yiğitler”; **Kırg.** erkekter “erkekler”, boluštär “volostlar, nahiyeler”⁸⁴.

Aynı ses değişimi ünsüz benzeşmesinin çok güçlü olduğu Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinde de görülmektedir. Her üç lehçede de -lAr, +lI, +lIk ve +lA- eki k, q, s, ş, t gibi tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde l>t ses değişimine uğramaktadır.

Alt. qarındaştık “kardeşlik”, attu “atlı”, köstö- “gözle-”, tašta- “dışla-”, buluttar “bulutlar”, oqtar “oklar”, tištär “dişler”⁸⁵.

Hak. süt-tig “sütlü”, küs-tig “güçlü”, azah-tan- “yürümeye başla-”, palıx-ta- “balık avla-”, köbik-ten- “köpüklen-, at-tar “atlar”, çiiit-ter “gençler”⁸⁶.

⁸⁰ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1162.; F. G. İsxakov, *age.*, s. 99.

⁸¹ Mehmet Ölmez, agm., Ocak 1996, s. 15.

⁸² Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1093.

⁸³ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1968, s. 137.

⁸⁴ Mustafa Öner, *age.*, s. 25; Kenan Koç-Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 144; Hülya Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 88-89.

⁸⁵ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1020, 1021, 1029, 1036.

⁸⁶ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1093, 1098, 1099, 1103.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Tuv. balıq-ta- “balık avla-”, at-tan- “atlan-, ata bin-”, süt-tüg “sütlü”, küş-tüg “güçlü”, ot-tar “otlar”, inekter “inekler”⁸⁷.

Kazak ve Kırgız Türkçelerinin yanı sıra Altay, Hakas ve Tuva lehçeleri de Sibiry Türk lehçeleri bu yönüyle Sibiry Tatar ağızlarını etkilemiştir.

I.2.3. Süreklileşme

I.2.3.1. Akıcılaşma

b>m

Türkçe kelime başı ve seyrek olarak kelime içi /b/ sesi STT’de /m/ye dönüşür. Kelime başındaki b->m- değişmesi Eski Türkçeye kadar uzanmaktadır. Özellikle söz içinde bulunan /n/, /ŋ/ gibi geniz ünsüzleri bu değişime sebep olmaktadır: men, maña, meñi “sevinç, mutluluk”, muñlug “dertli”, meñkü “ebedi”, min- “bin-”, miñ “bin”⁸⁸.

Sibiry Tatar Türkçesinde geniz ünsüzlerinin bulunduğu örneklerde b>m değişimi görülmektedir: muyın (<boyun. ETG, 269) (SDM, 85) “boyun”, meñki (< beñgü. OTG, 240) (SDM, 52) “ebediyen”, miñ (SDM, 53) “bin, 1000”, min (YBT, 66) “ben”, monnan (ETD, 186) “bundan”, moñ (<buñ. OTG, 242) (SDM, 83) “bun, keder”, men (<menen<bilen<birle+n. BKT, 137) (CTD, 97) “ile”, murın (<burun) (DZT, 81) “burun”, mün- (<bin-. OTG, 240) (YBT, 38) “bin-”.

Sibiry Tatar Türkçesinde geniz ünsüzlerinin bulunmadığı bazı kelimelerde kelime başında ve içinde b>m değişimi görülmektedir: mıyık (<bıyık. KTS, 30) (ETD, 201) “bıyık”, mus (<buz) (ETD, 126) “buz”, mökri (<bükri/bükri. KTS, 40) (ETD, 126) “kambur”, majaq (SDST, 146) “başak”.

Kelime içinde yaygın değildir: qomuz (<qobuz. EUTS, 118) (SDM, 113) “kopuz”, tsümek (<çübik<çüp+ik) (DZT, 81) “kıtık”, amışqa (<abuçqa. EUTS, 1) (YBT, 85) “ihtiyar”,

Alıntı kelimelerde de geniz ünsüzü bulunmayan örneklerde seyrek olarak bu değişime rastlanır: miyeley (<Moğ. begelei. TDES, 132) (ETD, 126) “eldiven”, qıybat (<qiyet) (SDM, 106) “kıymetli, değerli”, maqattır (<Moğ. bağatur. TDES, 133) (SDST, 147) “bahadır”.

⁸⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1163, 1164.

⁸⁸ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Simurg Yay., İstanbul 2003, s. 70.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Altay, Hakas ve Tuva Türkçesinde geniz ünsüzü bulunan kelimelerde b>m değişimi olduğu gibi, Sibirya Tatar Türkçesinde olduğu gibi geniz ünsüzü bulunmayan kimi kelimelerde bir sebebe bağlı olmadan de ön ve iç seste b>m değişimine rastlanmaktadır: **Alt.** başaq>majak “başak”, beşik “beşik”>mejik “tabut; mezar”, bıyıq>mıyıq “sakal, bıyık”, buz>bus/mıs/mus, bürküt>mürküt “kartal”, böğür->möörö-, qobuz>komıs “kopuz”, qarba->qarma- “yakala-, kavra-”⁸⁹; **Hak.** bayıl>mayıl- “yorul-”, bitik>mıçık “mektup; yazılı belge”, borsuq>morsıx “porsuk”, böğür->müüre- “böğür-”, qobuz>xomıs “kopuz”, tobiq>tomıx “diz kapağı”, qabaq “çıkıntı”>xamax “alın”⁹⁰; **Tuv.** başaq>majak “başak”, borsuq>morzuk “porsuk”, qobuz>xomus⁹¹.

I.2.3.2. Sızıcılışma

q>x

Sibirya Tatar ağızlarından Saz, Tevriz ve nadiren de Baraba yöresinde bu sızıcılışma olayına rastlanır. q>x değişmesi bu ağızlarda ön, iç ve son seste görülür:

xun- (ZGTİY, 154) “kon-”, xal- (ZGTİY, 157), xarındaş (<qarındaş. EUTS, 112) (SDM, 105) “kardeş”.

yaxşı (CTD, 96) “iyi, güzel”, saxla- (CTD, 97) “sakla-, koru-”, axşax (<aşşaq) (ETD, 132) “aksak”, tulxın (<tolqun) (ETD, 132) “dalga”, quyatxan (<koya turğan) (SDM, 87) “koymuş”, qaytxan (<qayt-qan) (ETD, 132) “dönmüş”.

Balıx (ZGTİY, 153) “balık”, aralıx (ZGTİY, 153) “ara, zaman”, ax (SDM, 88) “ak, beyaz”, ayax parmax (ETD, 132) “ayak parmağı”.

q>x değişmesine kimi alıntı kelimelerde de ön ve iç seste rastlanmaktadır: xeder (<Ar. qadar) (SDM, 79) “kadar”, vaxıt (<Ar. vaqt) (SDM, 100) “vakit”, taxya (<Ar. řāqiye) “takke, başlık”, axıl (<Ar. ‘aql) (CTD, 97) “akıl”.

Güney Sibirya lehçelerinden Hakas Türkçesinde kalın sıradan kelimelerde /q/ sesi bulunmaz. Eski Türkçede kalın /q/ sesiyle başlayan kelimeler Hakas Türkçesinde /x/ (gırtlaksı “h”) sesiyle

⁸⁹ Emine Gürsoy-Naskali-Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1999; Gülsün Killi, *agt.*, s. 352.

⁹⁰ Ekrem Arıkoğlu, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yay., Ankara 2005.; Gülsün Killi, *agt.*, s. 352.

⁹¹ Ekrem Arıkoğlu-Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2003; Gülsün Killi, *agt.*, s. 352.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

başlar: qaq->xax-, qal->xal-, qulaq>xulax, qız>xıs, quş>xus. Hakas Türkçesinde iç ve son seste de q>x değişmesi gerçekleşir: başqa>pasxa, aqça>axça, aqsaq>axsax, oqşaş>osxas; artıq>artıx, aq>ax, açuq>azıx⁹², adaq>azax, çıq->sıx⁹³, yok>çox, balık>palıx, kork->xorix⁹⁴.

Tuva Türkçesinde q>x değişimi söz başında görülür. Hakas Türkçesinde bu ses değişimi ön, iç ve son seste görülüp daha yaygın ve kurallı iken Tuva Türkçesinde yalnızca ön seste görülen bir ses olayıdır: qan>xan, qar>xar, qopuz>xomus, qoy>xoy “koyun”⁹⁵, qap>xap, qaya>xaya⁹⁶ vb. Ekrem Arıkoğlu, Tuva Türkçesinde kelime başında pek çok kelimedede görülen bu ses olayının bütün kelimeler için geçerli olmadığını belirterek birçok kelimedede ön ses -q/-nın korunduğunu da ifade eder⁹⁷: qaraq “göz”, qargış, qas “kaz”, qıs “kız” gibi.

q>x değişmesi Eski Türkçeye değin uzanmaktadır. Kaşgarlı, madde başı olarak verdiği kayu “hani” kelimesini açıklarken “*Oğuzlar ve Kıpçaklar q'yı x'ya çevirirler. Bunlar Xalaçlardan bir bölüktür. Bunlar, Türklerin “kızım” dediği yerde “xızım” derler. Ve yine öbür Türklerin “qanda erding” dedikleri yerde “xanda erding” derler ki, “nerede idin” demektir.*” (DLT III, 218-219) diyerek, Eski Türkçedeki bir ağız farklılığına dikkat çekmektedir. A. von Gabain de Brahmi yazmalarında /q/ yerine yer yer /h/ (hâri- “yaşlanmak”, taşhârû “dışarı”) yazıldığını söyleyerek sızıcılışma olayına yer vermektedir⁹⁸. Karahanlı dönemine ait Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi eserlerde de /q/ ve /x/nin birlikte görüldüğü “qalı~xalı “eğer”, qulqaq~qulxaq, yaqşı~yaxşı” gibi örnekler bulunmaktadır⁹⁹. Yine Kıpçak dönemi eserlerinde bu sızıcılışma olayı görülmektedir: qanat>xanat, qanı>xanı; aq>ax, oq>ox, buyruq>buyruş vb¹⁰⁰.

Bu sızıcılışma Yakut, Hakas, Çuvaş ve Tuva lehçelerinde yaygın; Azeri, Özbek, Balkar, Kumuk ve Karay Türkçesinde de kısmi olarak görülmektedir. S. Serebrenikov, Kazan Tatar Türkçesi ve

⁹² Ekrem Arıkoğlu, *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 16-17.

⁹³ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, *age.*, s. 79.

⁹⁴ Fatma Özkan (hzl.), *age.*, s. 26.

⁹⁵ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1162.

⁹⁶ Ekrem Arıkoğlu-Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 49.

⁹⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1158.

⁹⁸ A. Von Gabain, *age.*, s. 4.

⁹⁹ Mecdut Mansuroğlu, “Karahanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 140

¹⁰⁰ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *age.*, s. 17.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Çuvaşcadaki sızıcılaşma olayını, Fin-Ugor dillerinin tesiriyle açıklamaktadır¹⁰¹.

k>x´

Sibirya Tatar Türkçesinde k>x´ sızıcılaşması özellikle Saz yöresi ve kısmen de Tevriz bölgesi ağızlarında karakteristik bir özellik olarak göze çarpar. Bu sızıcılaşma olayı adı geçen ağızlarda başta, ortada ve sonda görülebilir:

x´il- (ZGTİY, 155) “gel-”, x´ür- (ZGTİY, 153) “gör-”, x´üs (ZGTİY, 153) “göz”.

Beşx´e (ZGTİY, 155) “başka”, ix´intsı (ZGTİY, 153) “ikinci”, isx´ı (ZGTİY, 156) “eski”.

tix (ZGTİY, 156) “tek, sadece”, gerex´ (ZGTİY, 157) “gerek”, ilix´ (ZGTİY, 158) “önce, eskiden”.

Kelime başında k>x sızıcılaşması Tuva Türkçesinde herhangi bir sisteme ve kurala bağlı olmadan kelime başında çeşitli örneklerde görülmektedir: küreş>xüreş “güreş”, kömür>xömür “kömür”, köl “xöl” “göl”, köm- “xöm-”, kep>xep “şekil”¹⁰², kerek>xerek “gerek”, kirlig>xirli “kirli”, kün>xün “gün”. Buna rağmen birçok kelimedeki kelime başı /k/ ünsüzü korunur: kesek>kezek “kısm, parça”, kişi>kiji, küç>küş “güç”, küz>küz “güz” gibi¹⁰³.

I.2.4. Sürekli Ünsüzler Arasındaki Ses Değişmeleri

ş>s

Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak, Nogay, Hakas, Sarı Uygur ve Yakut Türkçelerinde ş>s değişimi karakteristik bir ses olayıdır¹⁰⁴. Eski Türkçede de bir ş/s karışıklığının olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Ahmet Caferoğlu, Eski Türkçe yazıtlarda görülen ş/s karışıklığının Çinli hakkâklardan kaynaklandığını savunur¹⁰⁵. Bugün Tunceli, Malatya, Kahramanmaraş, Elazığ, Ankara ve Kırşehir gibi

¹⁰¹ G. X. Exetov, *age.*, s. 132.

¹⁰² Gülsüm Killi, *agt.*, s. 334-337; F. G. İsxakov, *age.*, s. 96.

¹⁰³ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1158.

¹⁰⁴ E. R. Tenişev (Red.), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfolojiya*, Moskva 1988, s. 277.

¹⁰⁵ Ahmet Caferoğlu, “Eski Türkçe Devresindeki -S, -Ş Çelişmesi Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara, 1975, s. 408.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türkiye Türkçesi ağızlarında ş>s dönüşümü bulunmaktadır. Ahmet Buran, bu durumu bir Kıpçak tesiri olarak açıklamaktadır¹⁰⁶.

STT'de ş>s dönüşümü seyrek olup ön seste ve son seste olmak üzere birkaç örnekte tespit edilmiştir. ş->s-: seltöp (<şeltöp) (ETD, 133) “beşik”; -ş->-s: yımış (<yemiş) (BST, 96) “yemiş, meyve”, tıs (<tış) (BST, 209) “dış, dışarı”. Bir alıntı kelime de ön seste ş->-s- değişmesi tespit edilmiştir: sıra (<Far. şīre) (SDM, 12) “bira”.

Hakas Türkçesinde alınma kelimeler ve birkaç yansıma kelime dışında /ş/ ünsüzü bulunmaz. Eski Türkçenin /ş/ ünsüzleri Hakas Türkçesinde kelime sonunda /s/ ile karşılanır: quş>hus, adaş>adas, alqış>algıs, aldanış>aldanıs, baş>pas, şiş->sis-, bölüş->pölis¹⁰⁷.

Sibirya Tatar Türkçesinde fazla örneği görülmeyen bu ses değişmesi Kazak, Karakalpak, Nogay, Hakas gibi STT'yi etkileyen lehçelerden bulaşma yoluyla meydana gelmiş olmalıdır.

I.2.5. Süreksizleşme

m>b

Sibirya Tatar Türkçesinde soru eki mI ve olumsuzluk eki -mA-'nın başındaki /m/ ünsüzü Tom yöresi ağızlarında tonlu ünsüzlerden sonra /b/ye dönüşür¹⁰⁸: bayba (SDM, 139) “bay mı, zengin mi”, yarluba (SDM, 139) “fakir mi”, bardıñba (BST, 24) “gittin mi?”, aldıñba (BST, 24) “aldın mı?”, kördıñba (<kördün mü) (YST, 137) “gördün mü?”; albağannar (<almağanlar) (YST, 137) “almamışlar”, aňğarbadım (<aňğarmadım) (YST, 137) “anlamadım”, bulba- (<bolma-) (SDM, 136) “olma-”, bulbasın (SDM, 137) “olmasın”, kilbi (SDM, 137) “gelmiyor”.

Bir alıntı kelime de aynı ses değişmesi tespit edilmiştir: kıybatlı (<Ar. qiymet) (BST, 64) “kıymetli, değerli”.

Güney Sibirya lehçelerinden Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde de soru ve olumsuzluk ekinin ön sesinde bulunan /m/nin ünsüz uyumuna bağlı olarak /b/ye dönüştüğü görülür. Her iki ekin ünsüzü de ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden (m, n, n hariç) sonra geldiğinde /b/ye dönüşür:

¹⁰⁶Ahmet Buran, “Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ş/S Meselesi”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-29 Eylül 2000) Bildirileri II**, TDK Yay., Ankara 2007, s. 2107-2112.

¹⁰⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **age.**, s. 1093.

¹⁰⁸ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1968, s. 137.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Olumsuzluk eki: **Alt.** albadı, bilbedi, bolbodu, körbödü;
Hak. albadı, pılbedi; **Tuv.** albadı, pilbedi.

Soru eki: **Alt.** aldı ba, bildi be, boldoor bo, kördöör bö;
Hak. aldı ba, pıldi be; **Tuv** * . aldı be, bildi be, boldu be, kördü be¹⁰⁹.

Olumsuzluk eki bugün Nogay, Kazak, Karakalpak, Tuva, Hakas ve Yakut Türkçelerinde ünsüz uyumuna bağlı olarak -mA, -bA, -pA (Yakutçada -pO, bO da var) olarak görülürken; Kırgız ve Altay Türkçesinde -mA'lı şekil terkedilerek yalnızca -bA, -pA, -bO ve -pO'lu şekiller kalmıştır¹¹⁰.

Sibirya Tatar Türkçesinde Tom yöresi ağızında soru ve olumsuzluk ekindeki görülen m>b değişmesi bütün ağızlar için geçerli bir değişim olmayıp coğrafi yakınlık dolayısıyla Kazak, Kırgız ve Tuva, Altay, Hakas gibi lehçelerden bulaşma yoluyla meydana gelmiş olmalıdır.

m>p

Tom ve kısmen Baraba ağızında olumsuzluk eki -mA ve soru eki (<mı) /q/, /p/, /ş/, /t/, /ts/¹¹¹ gibi tonsuz ünsüzlerden sonra gelince bazen /p/ye dönüşür: tsıqpasın (SDM, 141) “çıkmasın”, yitpesin (SDM, 141) “yetmesin, ulaşmasın”, qaytpay (SDM, 136) “dönmez”, yaratpağan (SDM, 121) “sevmemiş”, taqpaylar (SDM, 111) “takmıyorlar”, pişpegen (YST, 137) “pişmemiş”, itspedi (YST, 137) “içmedi”; yuqpa (SDM, 136) “yok mu?”, köppe (YST, 137) “çok mu?”.

Aynı durum Altay, Tuva ve Hakas Türkçelerinde de görülmektedir. Her üç lehçede de soru eki ve yine Altay ve Hakas lehçelerinde olumsuzluk ekinde ön seste bulunan /m/ sesi tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde /p/ye dönüşmektedir. Yalnız Tuva Türkçesinde soru eki *be* olup başka varyantı olmadığı için bu kuralın dışında kalmaktadır¹¹².

* Tuva Türkçesinde soru eki *be* olup başka varyantı yoktur. Kelime kendisinden önceki kelimedden ayrı yazılır ve uyuma girmez. bk. Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, s. 1179.

¹⁰⁹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fül, TDK Yay., Ankara 2006, s. 19-20.

¹¹⁰ Ahmet Buran, “Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Makaleler** (Haz. Ercan Alkaya-S. Kaan Yalçın-Murat Şengül), Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 306-311.

¹¹¹ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1968, s. 137.

¹¹² Ekrem Arıkoğlu, “TuvaTürkçesi”, **age.**, s. 1179.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Olumsuzluk eki: **Alt.** açpadı, içpedi, soqpodı, öçpödü;
Hak. satpadı, işpedi; **Tuv.** aşpadı, işpedi.

Soru eki: **Alt.** aldıbıs pa, pildibıs pe; **Hak.** pıldıbıs pe;¹¹³.

Tom ağzında ve daha seyrek olarak Baraba ağzında görülen bu ses değişmesi genel bir kural olmayıp Altay, Hakas, Tuva, Kazak ve Kırgız gibi lehçelerden bulaşma yoluyla ortaya çıkmıştır.

n>t

Tom Tatar ağzında /-nı/ yükleme ve /-niñ/ ilgi hâli eklerinin başındaki /n/ sesi, ünsüz uyumu kuralına bağlı olarak tonsuz ünsüzlerin üzerine geldiğinde /t/ye dönüşür: qıstı (<qız-nı) (SDM, 136) “kızı”, xalıqtı (<xalıq-nı) (YST, 137) “halkı”, bıştıñ (<biz-niñ) (SDM, 137) “bizim”, şilertıñ (<siler-niñ) (YST, 137).

Aynı durum Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinde de görülür. Her üç lehçede de yükleme ve ilgi hali eklerinin ön sesi /n/ tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde /t/ye dönüşür,

Yükleme hali eki: **Alt.** taştı “taşı”, kösti “gözü”¹¹⁴; **Hak.** çurttı “yurdu”, külüktı “yiğidi”¹¹⁵; **Tuv.** söstü “sözü”¹¹⁶.

İlgi hali eki: **Alt.** attıñ “atın”¹¹⁷; **Hak.** xanattıñ “kanadın”, kiptıñ “giysinin”¹¹⁸; **Tuv.** eştıñ “arkadaşın”¹¹⁹.

Yalnız Tom ağzında görülen bu ses değişmesi Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinden bulaşma yoluyla ortaya çıkmıştır.

II. Şekil Bilgisi Unsurları

II.1. -ğıla/-qıla;-gile- (<-gı+la) fiilden-fiil yapma eki

Bu ek, fiilden hareket ismi yapan -GI ve isimden fiil yapan +IA ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. DLT’de birkaç örneği bulunan, Çağatay Türkçesinde işlek olarak kullanılan bu ek, Güney Sibiryaya ve

¹¹³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil, TDK Yay., Ankara 2006, s. 19-20.

¹¹⁴ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1037.

¹¹⁵ Erdal Şahin, *age.*, s. 30.

¹¹⁶ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1178.

¹¹⁷ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1037.

¹¹⁸ Erdal Şahin, *age.*, s. 30.

¹¹⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1178.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Kıpçak grubu lehçelerinde fiilden tekrar ve sıklık ifadesi yapma işleviyle kullanılmaktadır¹²⁰.

Sibirya Tatar Türkçesinde bu ek, fiilin gösterdiği hareketin düzenli ve düzensiz aralıklarla yapıldığını bildirir: tüş-gile- (DST, 112) “tutul-”, pul-ğıla- (DST, 112) “bulun-”, yırt-qıla- (DST, 112) “yırt-”, suq-qıla- (SDM, 58) “döv-, vur-”, pat-qıla- (YBT, 55) “bat-”, at-qıla- (YBT, 55) “at-”.

Bu ek Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinde de geldiği fiile tekrar, süreklilik ve tezlik ifadesi katar. Ayrıca Altay Türkçesinde işin, hareketin ortaklaşa ve birden fazla kişi tarafından yapıldığını da belirterek bir çatı eki görevi görmektedir¹²¹.

Bu ekin üç lehçedeki varyantları ve örnekleri şu şekildedir:

Alt. (-ğıla/-gile; -qıla/-kile; -ğula/-güle; -qula/-küle): ayt-kıla- “söv-; söylenip dur; azarla-”, bar-ğıla- “tekrar tekrar git-”, kel-gile- “sık sık gel-”, cür-güle- “yürüyüp dur-”¹²².

Hak. (-ğla/-gle; -xla/-kle; -la/-le): at-xla- “tekrar tekrar ateş et-”, oyna-ğla- “durmadan oyna-”, kis-kle- “devamlı kes-”, söyle-gle- “devamlı söyle-”, çığ-la- “yığınla-”, eg-le- “devamlı eğ-”¹²³.

Tuv. (-ğıla/-gile, -ğula/-güle; -qıla/-kile, -qula/-küle): at-qıla- “tekrar tekrar ateş et-”, dile-gile- “durmadan araştır-”, it-kile- “itele-”, tep-kile- “tepile-”, tut-qula- “çok defa tut-”¹²⁴.

II.2. Soru Eki

Sibirya Tatar Türkçesinde isimlerde ve fiil kiplerinde soru şekli -mı/-mi/-mö, -ma/-me/-ba ekleriyle sağlanmaktadır. Soru ekindeki ünlünün daha çok geniş ünlülü biçimleriyle -ma/-me şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Tom yöresi ağızında -mA soru eki bazen ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra geldiğinde -bA; tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde ise -pA şeklinde de görülür.

mı/mi soru ekinin ünlüsü genişleyerek ma/me ve yine Tom yöresi ağızında ünsüz uyumuna bağlı olarak bA/pA şekillerine girer: yuqma? (DST, 208) “yok mu?”, asma-küpme (ETD, 199) “az mı çok mu”, bartıqma? (SDM, 46) “gittin mi?”, kidirdilerme? (SDM, 117)

¹²⁰ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesinde {-GIIA-} Eki Hakkında”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I** (20-26 Eylül 2004), TDK Yay., Ankara 2004, s. 787-791.

¹²¹ Figen Güner Dilek, **agm.**, s. 790.

¹²² Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **age.**, s. 1033.

¹²³ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **age.**, s. 1102.

¹²⁴ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **age.**, s. 1176.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

“giydirdiler mi?”, Ajadıñba? (DST, 229) “Yemek yedin mi?”, İřtediñnerbe? (DST, 229) “Çalıştılar mı?”.

Sibiryaya Tatar Türkçesi, soru ekinin ünlüsünün genişlemesi ve -bA/-pA’lı şekillerinin bulunmasıyla Altay, Hakas ve Tuva Türkçeleriyle ortaklaşmaktadır. Adı geçen lehçelerin de isim ve fiil çekimlerinde soru ekleri bu şekildedir.

Alt. bar ba? “var mı, caraş pa? “güzel mi?”, ötpödi be? “geçmedi mi?”, körböydis pe?¹²⁵; **Hak.** sidik pe? “zor mu?”, sın ma? “doğru mu?, par ba? “var mı”¹²⁶; **Tuv.** eki be? “iyi mi?”, belen be? “kolay mı?”, bıjıg be? “sağlam mı?”¹²⁷.

Sibiryaya Tatar Türkçesi, soru ekinin ünlüsünün genişlemesi ve -bA/-pA’lı şekillerinin bulunmasıyla Altay, Hakas, Tuva Türkçelerinin yanı sıra Nogay, Karakalpak ve Kazak Türkçeleriyle de ortaklaşmaktadır. Adı geçen lehçelerin de isim ve fiil çekimlerinde soru ekleri bu şekildedir¹²⁸.

II.3. Sıfatlarda Karşılaştırma

Sibiryaya Tatar Türkçesinin Tobol-İrtiş ağız grubunda yer alan Saz yöresi ağızında aynı kelimenin ilgi hâli veya çıkma hâl ekini alarak tekrarlanmasıyla da karşılaştırma yapılır¹²⁹:

İlgi hâli ekiyle karşılaştırma: sirex'nıñ sireğı (ZGTİY, 50) “akıllılar akıllısı”, yamanıñ yamanı (ZGTİY, 50) “kötünün kötüsü”.

Çıkma hâli ekiyle karşılaştırma: yaxşıtan-yaxşı (ZGTİY, 50) “iyiler iyisi”, ollotan-ollo (ZGTİY, 50) “çok büyük”, irmex'ten irmex' (ZGTİY, 50) “çok ilginç”.

Saz yöresindeki bu pekiştirme Eski Türkçede de vardır. Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *Burhanlar bilmiş nom teriñde teriñ* “Budaların bildiği öğreti çok derindir (derinden derin)”¹³⁰ örneği bu pekiştirme unsurunun arkaik bir özellik olarak STT’de devam ettiğini gösterir.

¹²⁵ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1038, 1045, 1047.

¹²⁶ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1106.

¹²⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1179.

¹²⁸ **Karşılaştırma Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil**, TDK Yay., Ankara 2006, s. 20

¹²⁹ R. S. Barsukova, **Zabolotny Govor Tobolo-İrtişskogo Dialekta Tatarskogo Yazıka**, Kazan 2004, s. 50.

¹³⁰ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, *age.*, s. 26.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Saz yöresinde görülen bu yapıdaki karşılaştırma Hakas ve Tuva Türkçelerinde de görülmektedir. Her iki lehçede de ilgi ve çıkma hâli ekinin kullanılmasıyla sıfatlarda karşılaştırma yapılmaktadır:

Hak. çaxsınıñ çaxsız “güzelin güzeli”, xomaynıñ xomayı “kötünün kötüsü”; “axtañ ax “beyazdan beyaz”¹³¹.

Tuv. ekiniñ ekizi “iyinin iyisi”, qızıldıñ qızılı “kırmızının kırmızısı”; ekiden eki “iyiden iyi”, qızıldan qızıl “kırmızıdan kırmızı”¹³².

İlgi hali ve çıkma hâli ekiyle yapılan sıfatlarda karşılaştırma Kırgız, Kırım-Tatar ve Karakalpak Türkçelerinde de görülür. Kırgız (suluunun suluusu “güzeller güzeli”¹³³), Kırım-Tatar (dülberlerniñ dülberi “güzeller güzeli”, balabandan balaban “en büyük”¹³⁴), Karakalpak (yañadan-yaña “yepyeni”, moldan-mol “bol bol”¹³⁵).

II. 4. Üleştirme Sayı Sıfatları

Sibirya Tatar Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları, Tatar edebî dilinde olduğu gibi sayıların üzerine +ar/+er/+şer ekleri getirilerek yapılır: **pırer** qat (SDM, 47) “birer takım”, **unar** mitır (SDM, 78) “onar metre”, **unikişer** arşın (SDM, 15) “on ikişer arşın” vb. Yaygın şekil budur.

Ayrıca yazı dilinden farklı olarak sayılara +lap/+lep eki¹³⁶ ve çıkma hâl eki +tan/+ten¹³⁷ getirilerek de üleştirme sıfatları yapılmaktadır: **qırıqlap** kiş (SDM, 85) “kırkar kişi”, **pişlep** (ETD, 147) “beşer”; **ikiñen** tuwğan ebesi (SDM, 26) “ikişer ablası”. Bu kullanımla ilgili cümle örnekleri şöyledir:

Pötön tuyğa kilgen qotalar bula, **qırıqlap** kiş iy pıste. (SDM, 85) “Düğüne gelen bütün dünürler olur, kırkar kişi bizdeydi”.

Pı **pırlep** totıp, quylarnıñ pötöresiniñ tilin kişip alatu. (ETD, 199) “Bu, birer birer tutup hepsinin dilini keser”.

¹³¹ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1107

¹³² Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1180.

¹³³ Hülya Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 189.

¹³⁴ Zühâl Yüksel, *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*, Ankara 2005, s. 273.

¹³⁵ Ceyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Denizli 2001, s. 109.

¹³⁶ G. X. Axatov, *Tatarskaya Dialektologiya*, Ufa 1977, s. 39

¹³⁷ G. X. Axatov, *Dialekt Zapadnosibirskix Tatar*, Ufa 1963, s. 157.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Uğıtıwtsı pallarğa **yıttiten** tepter öleşipti (DZT, 157)
“Öğretmen, öğrencilere yedişer defter üleşirmiştir”.

Erbirsine **pırten** sıyr, **pırten** at pirtı. (ETD, 200) “Her birisine birer inek, birer at verdi”.

Qoyları ıığarıp bilmi kölden **birden birden** atqılıy başlağan. (YBT, 116) “Koyunları gölden ııkaramayınca birer birer dışarı atmaya başlıyor”.

Sibiryaya Tatar Türkçesindeki bu kullanımın benzer şekilleri Güney Sibiryaya lehçelerinde de görölmektedir. Altay Türkçesinde sıfatlarda üleşirme sayı isimlerine ııkma hali eki getirilerek yapılmaktadır. Bu şekil tekrar edilerek kullanılabilirdiği gibi tek başına da kullanılabilir: birdeñ-birdeñ “teker teker, birer birer”, ekiden-ekiden “ikişer ikişer”, üçtön-üçtön “üçer üçer”, cüsteñ-cüsteñ “yüzer yüzer”¹³⁸.

Hakas Türkçesinde ünsüzle biten sayılara -ar/-er ekinin yanı sıra bu ekin üzerine -lap/-lep eki getirilerek -arlap/-erlep şekliyle üleşirme sayı sıfatları yapılır: pizer, pizerlep “beşer”, sigizer, sigizerlep “sekizer”¹³⁹.

Tuva Türkçesinde ise üleşirme sıfatı sayıların tekrar edilerek ve ikinci sayının sonuna -lap/-lep ekinin getirilmesiyle oluşturulur: iyi-iyilep “ikişer ikişer”, beş-beştep “beşer beşer”, on beş-on beştep “on beşer on beşer”. -lap/-lep eki seyrek olarak tek tek sayıların sonuna da gelir. Bu durumda iki sayı arasına virgül konur: iyilep, üçtep “ikişer üçer”, beştep, onnap “beşer onar”¹⁴⁰.

+lap/+lep eki Nogay: yetilep “yedişer”, Özbek: beşläp “beşer”, Kırgız: ondop “onar” ve +tan/+ten eki de Kazak: üstün “üçer”, Karakalpak: jekiden “yedişer”, Başkurt ağızları: bişten “beşer”, Yeni Uygur: birdin “birer”, Kırgız: ekiden “ikişer”, Sarı Uygur dörtten “dörder” gibi lehçelerde üleşirme sıfatı yapmaktadır¹⁴¹.

II. 5. II. Çokluk Şahıs ve Dönüşlülük Zamirinin Kullanımı

II. Çokluk şahıs: Sibiryaya Tatar Türkçesinde II. çokluk şahıs zamirinin yaygın şekli şis (SDM, 116), siz (SDM, 94) şeklindedir.

¹³⁸ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1040.

¹³⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1108.

¹⁴⁰ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1181.

¹⁴¹ E. R. Tenişev (Red.), *age.*, 1988, s. 195.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Ortak şekil “sis”tir. “süz” şekli seyrek görülür. Zamirin nezaket şekli olan sisler (SDM, 108) “süzler” şekli de görülür. II. çokluk şahıs zamiri Eski Türkçede siz, sis (Brahmi) ve sizler şeklindedir¹⁴². Baraba ağzında seyrek olarak ikinci çokluk şahısın nezaket biçimi olan “sler”, “siler” zamiri görülmektedir: sler yaqta (SDM,132) “sizin tarafta”, slerte (SDM, 123) “süzlerde”, siler (YBT, 28).

II. çokluk şahıs zamiri Güney Sibirya lehçelerinden Altay Türkçesinde sler¹⁴³, Hakas Türkçesinde şirer¹⁴⁴, Tuva Türkçesinde de siler¹⁴⁵ şeklindedir. Baraba ağzındaki “sler” ve “siler” şekillerinin bu lehçelerden bulaşma yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır.

II. çokluk şahıs zamiri bu lehçelerin dışında ayrıca “siler” biçimiyle Kırgız, Kumuk, Karagas, Yeni Uygur; “sler” biçimiyle Koybal, Çulım, Şor, Soyon, Teleüt, Oyrat, Lebed, Yeni Uygur Türkçelerinde de görülmektedir¹⁴⁶.

Dönüştürülme Zamiri: Sibirya Tatar ağızlarında dönüştürülme zamirinin II. çokluk şekli **üsığış** “kendiniz” şeklindedir. Tom ağzında II. çokluk şahıs **üzñner** (SDM, 136) “kendiniz” şeklinde de görülmektedir: *Pñridannı üzñner bñlesñner*. (SDM, 136) “Çehizi kendiniz bilirsiniz”.

Aynı şekil Altay Türkçesinde boyıgar¹⁴⁷, Hakas Türkçesinde pozınar¹⁴⁸, Tuva Türkçesinde bodunar/bottarınar¹⁴⁹, Kırgız Türkçesinde özünör/özünüzdör¹⁵⁰, şekilleriyle karşılanır. Tom ağzındaki bu kullanım özellikle Güney Sibirya lehçelerinin etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır.

II. 6. -tığan/-tıgen Ekli Şimdiki Zaman Kipi

Sibirya Tatar ağızlarında şimdiki zamanın ifadesi için kullanılan kiplerden biri de **fiil+zarf-fiil+tığan/tıgen (<tur-ğan)** yapısının kalıplaşmasıyla oluşan şekildir. Bu kipin çekiminde Tobol-

¹⁴² A. Von Gabain, *age.*, s. 66.

¹⁴³ Fiğen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1040.

¹⁴⁴ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1109

¹⁴⁵ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1181.

¹⁴⁶ Yıldız Kocasavaş, *Türkçede Şahıs Zamirleri*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 427-431.

¹⁴⁷ Fiğen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1041

¹⁴⁸ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1109

¹⁴⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *age.*, s. 1183

¹⁵⁰ Hülya Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 198.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

İrtiş ağızlarında sonda şahıs ekleri bulunmaz, şahıs kavramı başa gelen zamirler vasıtasıyla sağlanır. Baraba ağzında kipin sonuna şahıs ekleri gelir. Tom ağzında her iki şekilde de kipin çekimi yapılmaktadır. Kipin kalıplaşmış şekillerinin “-atığın/-etiğin/-atığan/-ötiğin/-atağan/-ıtegen/-atqan/-etken” gibi varyantları da bulunmaktadır¹⁵¹. Bu kipin Sibirya Tatar ağızlarındaki kullanımı şu şekildedir:

Tobol-İrtiş: min al-a-tığan “alıyorum”, sin al-a-tığan, ul al-a-tığan, pış al-a-tığan, sıs al-a-tığan, alar al-a-tığan(nar)¹⁵².

Baraba: al-a-tığa-m (al-a-tığım/al-a-tığan-ım) “alıyorum”, al-a-tığa-ı (al-a-tığı-ı), al-a-tığa-n (al-a-tığı-n), al-a-tığa-pıs (al-a-tığın-pıs), al-a-tığa-ıpıs (al-a-tığı-ıpıs), al-a-tığan(nar)¹⁵³.

Tom: min bar-a-tağan/bar-a-tağa-m “gidiyorum”, bar-a-tağan-zıı/ bar-a-tağa-zıı, ul bar-a-tağan, bis bar-a-tağan/bar-a-tağabıs/bar-a-tağan-bıs, bar-a-tağan-sıs/ bar-a-tağa-zıınar, alar bar-a-tağan¹⁵⁴.

Sibirya Tatar Türkçesinde sürekli yapılan, alışkanlık hâline gelen iş ve kılışların ifadesinde kullanılan bu şimdiki zaman kipi, aynı yapı halinde Altay Türkçesinde gelecekte yapılması düşünülen, planlanan ve sık sık tekrarlanarak süreklilik kazanan iş, hareket ve durumu ifade etmek için bir gelecek zaman kipi olarak kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde şahıs eklerinin sona gelerek kullanıldığı bu kip, aynı şekildeki kullanımıyla bilhassa Baraba Tom yöresi ağızlarıyla ortaklık göstermektedir.

Altay: alatam “alacağım”, alataı, alataniğar/alatanaar, alatan, alaatanıbıs/alatanıs, alataniğar-alatanaar, alatan(dar)¹⁵⁵.

Sibirya Tatar Türkçesiyle ilgili çalışmalarda şimdiki zaman kipleri içinde değerlendirilen bu kip, Özbek, Uygur, Nogay ve Altay Türkçelerinde de kullanılmaktadır. Ahmet B. Ercilasun bu kipi -A turgan kalıbından çıkmış gibi görünmesine rağmen böyle bir kalıbın şimdiki ve gelecek zamanları ifade etmemesi gerektiğini, dolayısıyla bu yapının -A turgan turur veya -A turgan tura yapısından gelmiş olmasının gerektiğini belirtir¹⁵⁶.

¹⁵¹ H. Ç. Alişina, *age.*, s. 46.

¹⁵² D. G. Tumaşeva, *Dialekt Sibirskix Tatar*, Kazan 1977, s. 91.

¹⁵³ L. V. Dmitriyeva, *age.*, 217.

¹⁵⁴ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1977, s. 235.

¹⁵⁵ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1052.

¹⁵⁶ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I*, Fiil, TDK Yay., Ankara 2006, s. 431-438.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

II. 7. -ğalaq/-gelek ekli Gelecek Zaman Kipi

Sibirya Tatar Türkçesinde -qalaq/-kelek ekiyle kurulan gelecek zaman kipi yalnız Baraba Türkçesinde görülen ve kullanımı az olan bir kiptir. Bu kip, fiilin üzerine -ğalaq/-gelek eki getirilerek yapılır. Tonsuz ünsüzle biten fiillere ise -qalaq/-kelek biçiminde gelmektedir. Kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Tumaşeva, “beklenen-yakın gelecek zaman” diye adlandırdığı ve Türkçede pek kullanımı olmayan bu kipin yalnızca Tuva, Hakas, Altay, Şor Türkçelerinde bulunduğunu ve Baraba Türkçesine de bu lehçelerin etkisiyle geçtiğini söylemektedir¹⁵⁷.

Tumaşeva, kipin şahıslara göre çekimini şöyle göstermektedir: al-ğalaq-mın “alacağım”, al-ğalaq-sıñ, al-ğalaq, al-ğalaq-pıs, al-ğalaq-sıs, al-ğalaq¹⁵⁸.

Bu kip henüz gerçekleşmemiş fakat gerçekleşmek üzere olan kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır: Pitse **alğalaq** ul eli. (DST, 206) “O henüz evlenmedi/evlenmek üzere”, Sin **torğalaqsınmı?** (İTG, 98) “Sen kalkacak mısın?”, Kiyewim öy yasap **pötkelek**, pış mınıta tsıqtıq. (DST, 206) “Damadım evi yapıp bitirmek üzereyken biz oraya taşındık”, Uniki **tulğalaq** eli. (YST, 59) “Saat on iki olmak üzere” vb.

Sibirya Tatar ağızında kullanılan bu gelecek zaman kipi günümüz Türk lehçelerinden yalnızca Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde iyelik, Hakas Türkçesinde zamir kökenli şahıs ekleriyle, Tuva Türkçesinde de şahıs zamirleriyle çekimlenir. Al- fiilinin bu üç lehçedeki çekimi şöyledir:

Alt. alğalağım “alacağım”, alğalağın, alğalak, alğalağbıs/alğalabıs, alğalağğar/alğalağaar, alğalak(tar).

Hak. alğalakpın “alacağım”, alğalaksıñ, alğalax, alğalaxpıs, alğalaxsar, alğalax(tar).

Tuv. algalak men “alacağım”, algalak sen, algalak, algalak pis, algalak siler, algalak(tar)¹⁵⁹.

Ahmet B. Ercilasun, -(G)AlAk ekinin Eski Türkçedeki -KAlIr ekiyle ilgili olabileceğini söyleyerek büyük ihtimalle bu yapının -GAlIr Ok’tan (al-galır ok>algalırak>algalrak>algallak>algalak)

¹⁵⁷ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1968, s. 59-60.

¹⁵⁸ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1968, s. 59.

¹⁵⁹ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil**, TDK Yay., Ankara 2006, s. 429.

gelmiş olduğunu söylemektedir¹⁶⁰. N. Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesi döneminde kullanımı görülen -ğalır; -gelür/-gelir ekini “yakın gelecek zaman” eki olarak değerlendirmektedir: al-ğalır, bar-ğalır men, kel-gelir, yet-gelür vb¹⁶¹.

II. 8. iy- (ïy-, öy-) Birleşik fiili

Sibirya Tatar Türkçesinde kullanılan birleşik fiillerden biri olan iy- (ïy-, öy-) fiili, -(I)p zarf fiilini alan asıl fiilden sonra gelerek kullanılır ve hareketin tamamlandığını veya tamamlanması gerektiğini bildirir: Sumı **tügip iyme**. (DST, 114) “Suyu dökme”, Nige **atıp iytiŋ**? (YBT, 90) “Niye attın?”, Tiresesin **atsıp iytiŋ**. (DST, 114) “Penceresini açmış”, Yögürmentsi dikabrte **kilib öyip**. (TİD, 60) “20 Aralık’ta gelmiş” vb.

Eski Türkçe id- fiilinden (id->ıy->iy-) gelen iy- fiili bugün Tuva, Hakas, Altay ve Yakut Türkçelerinde de bulunmaktadır¹⁶².

Hakas Türkçesinde ı- şeklinde olup -p zarf-fiil ekli fiillerle birlikte kullanılır ve fiilin kesin olarak gerçekleştiğini bildirir. Fiil, kendisinden önceki zarf-fiil şekliyle birleşerek uyuma girmiş ve -p zarf fiil eki de tonlulaşmıştır: çayıl parıbışan “yayılmış”, çattırnbızarbıs “yıkarcız, düşürürüz”, ırgızibizer “diriltecek”¹⁶³, parıbıstı “gidiverdi”, alıbıxan “alıverdi”¹⁶⁴.

Tuva Türkçesinde bu birleşik fiil -p ıt- yapısında iken, ıt- (<ıd-) fiili kendisinden önceki esas fiille kaynaşmış ve -p zarf-fiilini tonlulaştırmıştır. Böylece -ıvıt yapısı ortaya çıkmıştır. kirip id->kirivit-, bijip id->bijivit- “yaz-”, tudup id->tuduvut- “tutuver-”¹⁶⁵.

Altay Türkçesinde ise Sibirya Tatar Türkçesine en yakın şekil olan -p iy- şeklinde olup asıl hareketin hızlı bir şekilde ve aniden yapıldığını belirtir¹⁶⁶.

¹⁶⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil, TDK Yay., Ankara 2006, s. 427-428.

¹⁶¹ Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 2003, s. 188.

¹⁶² E. V. Sevortyan, Etimoloğiceskiy Slovar Tyurskix Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovi na glasniye), Moskva 1974, s. 332.

¹⁶³ Erdal Şahin, age., s. 48.

¹⁶⁴ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, age., s. 1121.

¹⁶⁵ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, age., s. 1205.

¹⁶⁶ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, age., s. 1062.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

Sibirya Tatar Türkçesinde Eski Türkçe *ıd-* fiilinden gelen *iy-* (*iy-*, *öy-*) fiilinin, *-p* zarf-fiil ekinin üzerine gelerek birleşik fiil olarak kullanımı Güney Sibirya lehçeleriyle ortaklık göstermektedir.

II. 9. -ğıtay/-ğıtey; -qıtay/-kıtey Sıfat-fiil Eki

Tobol-İrtiş ağızlarında kullanılan bu sıfat-fiil eki, isim-fiil yapma eki *-ğı/-ğı* ile *teg* edatının birleşip ekleşmesinden oluşmuştur¹⁶⁷. Ünlü ve tonlu ünsüzlerle biten fiil tabanlarına *-ğıtay/-ğıtey*, tonsuz ünsüzlerle biten fiil tabanlarına *-qıtay/-kıtey* biçiminde gelir. Bu ek “-ğıday, -gaday, -gadıg, -gıdeg, -” şekilleriyle Altay, Hakas, Şor, Tuva¹⁶⁸ Türkçelerinde ve *-GıdAy/-GUdAy* şekliyle de Kırgız Türkçesinde¹⁶⁹ kullanılmaktadır.

Bu sıfat-fiil eki Sibirya Tatar Türkçesinde geniş ve gelecek zaman işlevli sıfat-fiiller yapar: Kişi **kölgıtey nimeler** (KST, 37) “İnsanı güldürücek şeyler”, **satıb alğıtay öy** (DST, 74) “satın alınacak ev”, **qatqırğıtay süsler** (KST, 37) “gülünecek”, **küs töşkıtey qıslar** (NFG, 43) “göz düşecek kızlar”, **aşağıtay nerse** (NFG, 43) “yiyecek şeyler”, **öylengıtey** malaylar (NFG, 43) “evlenecek oğlanlar” vb.

Altay Türkçesinde “-ğadıy/-gediy, -ğıdıy/-gidiy; -qadıy/-kedi, -qıdıy/-kidiy” şekilleriyle görülen bu sıfat-fiil eki gelecekte olabilecek veya olamayacak bir durumu, hareketi ifade eden sıfat-fiiller yapmaktadır: *carım ayğa çıdaşqadıy ölöñ* “yarım ay yetecek kadar ot”¹⁷⁰.

Hakas Türkçesinde “-ğadağ/-gedeg, -xadağ/-kedeg, -adağ/-edeg” yapısıyla görülür: *parğadağ maşına* “gidecek araba”, *parbaadağ maşına* “gitmeyecek araba”, *kelgedeg apsax* “gelecek ihtiyar”, *kelbeedeg apsax* “gelmeyecek ihtiyar”, *üğretkedek üğretçi* “öğretecek öğretmen”, *üğretpeedeg üğretçi* “öğretmeyecek öğretmen”¹⁷¹.

Tuva Türkçesinde *-ğı/-ğı* ekinin üzerine gelen *teg* edati eke birleşmez ve *deg* biçimiyle ayrı yazılır. “-gı, -gi, -gu, -gü; -kı, -ki, -ku, -kü + deg” yapısıyla gelecekte yapılacak sıfat-fiiller oluşturulur: *çağgı*

¹⁶⁷ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1961, 36.

¹⁶⁸ F. Y. Yusupov, *Neliçniye Formı Glagola V Dialektax Tatarskogo Yazıka*, Kazan 1985, s. 45.

¹⁶⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 302.

¹⁷⁰ Fiğen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1064.

¹⁷¹ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1122.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

deg ças “yağacak yağmur”, çagbaa deg ças “yağmayacak yağmur”, kelgi deg ulus “gelecek kişiler”, kelbee deg ulus “gelmeyecek kişiler”, ölgü deg kırgan “ölecek yaşlı”, ölbee deg kırgan “ölmeyecek yaşlı”¹⁷².

II. 10. -A torğan (-AtlgAn /-AtlgIn/-AtIn/-txAn) sıfat-fiil eki

Sibirya Tatar Türkçesinde oldukça işlek bir kullanımı olan -A torğan sıfat-fiil eki, **fiil+zarf-fiil+tığan/tıgen (<tur-ğan)** yapısının kalıplaşmasıyla oluşmuştur. -A torğan şeklinde kullanımı yaygın olmayan ekin ağızlarında “-atıgın/-etiğin/-atığan/-ötiğin/-atağan/-ıtegen/-atqan/-etken” gibi varyantları bulunmaktadır¹⁷³. Saz yöresi ağzında ekin sızıcılaşmış şekilleri olan -txan/-tx'en ile birlikte - (a)tıan/-(e)tien, -(a)tın/-(e)tın, -(a)tan/-(e)ten gibi şekilleri bulunmaktadır¹⁷⁴.

Tobol-İrtiş ağzına bağlı kimi yerlerde -a torğan sıfat-fiilinin -tıgın/-tığan/-tıgin şeklinde kalıplaşmış biçiminden kısaltmış şekiller olan -tın/-tın ekleri de kullanılır. Yukarıda şimdiki zaman eki olarak da kullanımını gösterdiğimiz bu sıfat-fiil eki geniş ve gelecek zaman işlevli sıfat-fiiller yapmaktadır: Muysata **yışmatın tastımal**. (KST, 60) “Hamamda yıkanılan kese”, Kış **tormaytxan öy**. (ZGTİY, 74) “inesinin **yörıtıgen yulu** (ETD, 198) “annesinin yürüdüğü yol”, Sış **kitetın maşına** (NFG, 52)“Sizin gideceğiniz”, **Paratın yör** (NFG, 52) “Gideceği yer”, **gepleytın gep** (KST, 60) “söylenecek söz”, **paratxan yır**. (ZGTİY, 73) “gidecek yer”.

Bu şekil Kazak ve Altay Türkçelerinde de görülmektedir¹⁷⁵. Altay Türkçesinde gelecek zaman eki olarak da kullanımını gördüğümüz (alatam “alacağım”, alatañ, alatanıgar/alatanaar, alatan, alaatanıbıs/alatanıs, alatanıgar-alatanaar, alatan(dar)¹⁷⁶) bu ek -AtAn/-ytAn şekliyle geniş ve gelecek zaman işlevli bir sıfat-fiil eki olarak da kullanılmaktadır: **Baratan** colın küç. “Gideceğin yol güç”¹⁷⁷.

¹⁷² Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **age.**, s. 1207.

¹⁷³ H. Ç. Alişina, **age.**, s. 46.

¹⁷⁴ R. S. Barsukova, **age.**, s. 73.

¹⁷⁵ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1961, s. 60.

¹⁷⁶ Fiğen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **age.**, s. 1052.

¹⁷⁷ Fiğen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **age.**, s. 1064.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

II. 11. -ğalaqta/-gelekte; -qalaqta/-kelekte zarf-fiil eki

Gelecek zaman kipi olarak da kullanılan -GAIK ekinin bulunma hâl eki olarak birleşmesiyle meydana gelmiştir. Baraba ağzında kullanılan bir zarf-fiil ekidir. Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -ğalaqta/-gelekte; tonsuz ünsüzlerden sonra da -qalaqta/-kelekte biçimi kullanılır ve ek “-meden önce, -madan, -a kadar” gibi anlamlar verir.

Esas fiildeki hareketin zarf-fiilin gösterdiği harekete bağlı olmadan gerçekleştiğini bildirir: Uğuwın **pıñgelekte** irge gitti. (NFG, 81) “Okulunu bitirmeden evlendi”, Kits pulğ**alaqta** puyıs pulat. (NFG, 81) “Akşam olmak üzereyken tren oluyor”, Pır yıl tulğ**alaqta** işge tsıqtı. (DST, 197) “Bir yıl dolmadan işe çıktı”, Alkmışqa yıt**kelekte** ülip quytı. (NFG, 81) “Altmışına yetmeden öldü”, Qoyaş qunğ**alaqta** kümgeli yaramıy. (BST, 179) “Güneş batarken ölü gömmek iyi değildir”.

Baraba ağzında kullanılan bu zarf-fiil eki aynı şekilde “-mak üzere iken” anlamıyla Altay Türkçesinde de görülmektedir: *Maadayıñ ölon iji cetire edilgelekte gorod cerdeñ solun keldi.* “Maaday’ın ot işi tamamlanmak üzereyken şehirden haber geldi”¹⁷⁸.

Hakas Türkçesinde ise -gelek ekine yönelme hâl eki gelerek oluşan “-geleke” zarf-fiil eki aynı anlamda kullanılmaktadır: *Pastuxxa kirgem, mal oñdayın daa pilgeleke, çazın sıxtı.* “Çobanlığa verdim, mal bakmasını da öğrenmeden, baharda işi bıraktı”¹⁷⁹.

III. Söz Varlığı Unsurları

Söz varlığı açısından Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya lehçeleri arasında önemli ortaklıklar vardır. Gerek Türkçe gerekse alıntı (özellikle Moğolca) pek çok kelime ortaktır. Aşağıda Sibirya Tatar Türkçesiyle Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde bulunan ortak söz varlığının bir bölümü gösterilmiştir.

Sibirya Tatar Türkçesi için madde başı olarak alınan kelimenin Tatar yazı dilinde olmamasına dikkat edilmiş ve alınan kelimenin varsa üç lehçedeki karşılığı ve anlamı gösterilmiştir. Sibirya Tatar Türkçesindeki kelimelerin tamamına yakını SDST kısaltmasıyla gösterilen D. G. Tumaşeva’nın “Slovar Dialektov Sibirskix Tatar, Kazan 1992” adlı eserinden alınmıştır. Tuva, Hakas ve Altay

¹⁷⁸ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, *age.*, s. 1066.

¹⁷⁹ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *age.*, s. 1125.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türkçelerindeki karşılıkları ise adı geçen lehçelerin lehçelerin ilgili sözlüklerinden verilmiştir. Ancak, şunu belirtmek gerekir ki, burada verilen 57 kelime ortaklığı göstermesi amacıyla seçme yoluyla alınmıştır. Yoksa ortak kelimelerin sayısı daha fazladır.

abişqa (SDST, 15): Yaşlı, ihtiyar. // **Alt.** abişqa (ATS, 19): yaşlı adam. / **Hak.** abıxacax (HTS, 24): yaşlı, ihtiyar.

ağun (SDST, 15): 1. Keklik, 2. Kır ördeği. // **Alt.** ağuna (ATS, 22): Beyaz ördek. / **Hak.** ağıya/ağıyañ (HTS, 30): Tepeli doğan.

añ (SDST, 24): Mus, Avrupa musu. / **Alt.** añ (ATS, 25): 1. Av, vahşi hayvan, 2. Geyik, karaca. / **Hak.** añ (ÖHTS, 42): 1. Hayvan, 2. Yabani hayvan, vahşi hayvan. / **Tuv.** añ (TTS, 5): 1. Av hayvanı, 2. Yırtıcı hayvan.

añtsı (SDST, 25): Avcı. // **Alt.** añçı (ATS, 26): Avcı. / **Hak.** añçı (ÖHTS, 43): Avcı. / **Tuv.** añçı (TTS, 5): Avcı.

arı (SDST, 28): Arı (Tat. bal kortı). // **Alt.** arı/aruu (ATS, 29): Arı. / **Hak.** aar (ÖHTS, 22): Arı. / **Tuv.** arı (TTS, 6): Arı.

aş (SDST, 34): Aşlık, tahıl. // **Alt.** aş (ATS, 30): Buğday, başaklı tahılgiller. / **Hak.** as (ÖHTS, 52): Buğday; tahıl, hububat.

ijen (SDST, 53): Hayvan ini. // **Alt.** içeen (LDST, 34): İn. / **Tuv.** ijeen (TTS, 59): in.

itski (SDST, 62): Keçi (Tat. kece). // **Alt.** öşkü (ATS, 86): Keçi. / **Hak.** öski (ÖHTS, 339): Keçi. / **Tuv.** öşkü (TTS, 86): Keçi.

ıtsırgı (SDST, 51): Eyer keçesi. // **Hak.** üçürgü (ÖHTS, 547): Eyerin altına konan keçe.

ıt porın/ıt mornı (SDST, 51): Kuşburnu. // **Hak.** ıtpurun (ÖHTS, 230): Yabangülü meyvesi, itbirni, kuşburnu.

qaqmats (SDST, 116): Kabuk, ağaç kabuğu. // **Hak.** xaxpas (HTS, 139): Ağaç kabuğu / **Tuv.** kakpaş (TRS, 205): Ağaç kabuğu.

qalta (KST, 47): Tütün kesesi. // **Alt.** qalta (ATS, 94): Kese, tütün kesesi, torba.

qamnaw (SDST, 118): Su samuru. / **Alt.** qamdu (ATS, 95): Su samuru. / **Hak.** xamno/xamnos (HTS, 144): Su samuru.

qantsa (KST, 47): Sigara ağızlığı. // **Alt.** qañza (ATS, 97): Pipo, tütün içilen çubuk / **Hak.** xañza (ÖHTS, 146): Pipo.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

qomnaq (TİD, 90): Şerbetçi otu. // **Alt.** qumanak (ATS, 124): Şerbetçi otu. // **Hak.** xubanah (HTS, 197): Şerbetçi otu.

qoni (SDST, 128): Kutup porsuğu. // **Alt.** qunu (LDST, 59): Kutup porsuğu. // **Hak.** xunu (ÖHTS, 197): Kutup porsuğu.

qosıq/qozoq (SDST, 129): Sedir fıstığı. // **Alt.** quzuk (ATS, 127): Çam fıstığı. // **Hak.** xuzux (ÖHTS, 201): 1. Fıstık, çam fıstığı, 2. Ceviz.

qotoq (SDST, 130): Kuyu. // **Alt.** qutuq (ATS, 126): kuyu. // **Hak.** xutux (HTS, 197): Kuyu; girdap. // **Tuv.** quduq (TTS, 72): Kuyu.

qoyon (SDST, 127): Fırtına, güçlü yel. // **Alt.** quyun (ATS, 127): Kasırga, fırtına. // **Hak.** xuyun (ÖHTS, 201): Kasırga.

qurtı (SDST, 135): *zool.* Tatlı su gelinciği, lota balığı. // **Alt.** qortu (ATS, 118): Tatlı su gelinciği. // **Hak.** xortı (ÖHTS, 191): Lota balığı.

qutsqar (SDST, 137): Koç. // **Alt.** qoçqor (ATS, 114): Yabani koç. // **Hak.** xosxar (ÖHTS, 191): Teke. // **Tuv.** qoşqar (TTS, 71): Koç.

kiten (Ar.) (SDST, 100): Keten (Tat. citin). // **Alt.** keden (ATS, 103): Keten. // **Hak.** kiden (ÖHTS, 242): Keten. // **Tuv.** keden (TTS, 66): Keten.

kön (SDST, 102): Güneş (Tat. kuyaş). // **Alt.** küen (ATS, 128): Güneş. // **Hak.** kün (ÖHTS, 276): Güneş. // **Tuv.** hün (TTS, 54): Güneş.

kübürgen (LDST, 95): Yabani soğan. // **Alt.** köbürgen (ATS, 119): Yabani sarımsak. // **Hak.** köbürgen (ÖHTS, 259): Yabani soğan.

küerik (SDST, 105): Bir cins kemirici hayvan. // **Alt.** körik (ATS, 122): Bir tür hayvan. // **Hak.** körik (ÖHTS, 268): Burunduk, sincaba benzer bir hayvan adı. // **Tuv.** xöörük (TRS, 472): Burunduk, kemirici bir hayvan.

maltsı (SDST, 147): Malcı, çoban. // **Alt.** malçı (ATS, 132): 1. Hayvan yetiştiricisi, 2. Çoban. // **Hak.** malcı (ÖHTS, 288): Çoban. // **Tuv.** malçın (TTS, 75): Malcı, hayvancılık yapan.

meşke/meşkelek (SDST, 151, 152): *bot.* Mantar. // **Alt.** meşke (ATS, 134): Mantar. // **Hak.** meşke (ÖHTS, 294): Mantar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

möyös (SDST, 154): Boynuz (Tat. möğiz). // **Alt.** müüs (ATS, 136): Boynuz. / **Hak.** müüs (ÖHTS, 303): Boynuz. / **Tuv.** mıyıs (TTS, 77): Boynuz.

olca (SDST, 162): Savaş esiri; ganimet. // **Alt.** olco (ATS, 139): Esir. / **Hak.** olca (HTS, 332): Kazanç, gelir; ganimet. / **Tuv.** olça (TTS, 82): Ganimet.

orğoq (SDST, 163): Orak. // **Hak.** orgax (ÖHTS, 326): Orak.

osqom (SDST, 163): Yabani sarımsak. // **Alt.** uqsum (ATS, 193): Sarımsak / **Hak.** uxsum (ÖHTS, 538): Soğan.

ögö (SDST, 163): Puhu kuşu. // **Alt.** ükü (ATS, 197): Puhu kuşu; baykuş. / **Hak.** ügü (ÖHTS, 548): Puhu kuşu. / **Tuv.** ügü (TTS, 114): Baykuş.

piltır (ZGTİY, 127)/**piltır** (SDST, 174): Irmak ağzı, su çatağı. // **Alt.** beltir (ATS, 38): 1. Ağız, iki veya daha fazla nehri birleşimi. 2. (Yol için) kavşak. / **Hak.** piltır (ÖHTS, 366): nehir ağzı. / **Tuv.** beldir (TTS, 12): kavşak.

pışlaq/pıştaq (SDST, 182): Çökelek. // **Alt.** bıştaq (ATS, 40): Peynir, kaynamış süttten yapılan preslenmiş bir tür peynir. / **Tuv.** bıştaq (TTS, 13): Peynir.

sarın (SDST, 186): Türkü. // **Alt.** sarın (ATS, 150): Şarkı. / **Hak.** sarın (ÖHTS, 413): Şarkı, türkü.

sereñke (ETD, 146): Kibrit. // **Alt.** sereñke (ATS, 152): kibrit. / **Tuv.** sereñgi (TTS, 92): kibrit.

sıgıt (SDST, 196): Ağlama. // **Alt.** sıgıt (ATS, 153): ağlama, inleme. / **Hak.** sıgıt- (ÖHTS, 421): gözleri yaşar-.

sıqta- (SDST, 196): Ağla-. // **Alt.** sıqta- (ATS, 153): Ağla-, inle-. / **Hak.** sıxtat- (HTS, 435): ağlat-.

suñıq (SDST, 194): Gem. // **Alt.** suñıq (ATS, 159): Gem. / **Hak.** suñıq (ÖHTS, 455): Gem. / **Tuv.** suñıq (TTS, 95): Gem.

sügen (SDST, 195): Balık tutma aracı, çöten, kirtil. // **Alt.** sügen (ATS, 160): (Balık avlamak için) çöten, kirtil. / **Hak.** sügen (ÖHTS, 459): Çöten, kirtil, balık avlama sepeti.

tanaw (SDST, 202): 1. Burun, 2. Burun içi. // **Alt.** tanaq (ATS, 167): Burnun içi. / **Hak.** tanaa (ÖHTS, 477): Burun deliği. / **Tuv.** tanaq (TTS, 105): 1. Burun kanadı, 2. Balık burnu.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ıǵenek (SDST, 208): 1. Yaban gülü, 2. Kuşburnu. // **Alt.** tegenek (ATS, 172): Yaban gülü. / **Hak.** ıǵenek (ÖHTS, 498): 1. Diken, 2. Yaban gülü.

toqtan (LDST, 17): *zool.* Gelincik. // **Alt.** toktonoq (ATS, 179): Gelincik. // **Hak.** totxanax (ÖHTS, 520): Gelincik.

tomşıq (SDST, 212): Burun. // **Alt.** tumçux/tumçax (ATS, 186): 1. Burun, 2. Gaga, 3. *coğ.* burun, dağ çıkıntısı. / **Hak.** tumzux (ÖHTS, 527): 1. Burun, 2. Gaga. / **Tuv.** dumçuq (TTS, 36): 1. Burun, 2. Gaga.

torbaq/turbaq (SDST, 214): Dana. // **Alt.** torboq (ATS, 182): İki yaşındaki tosun. / **Hak.** torbax (ÖHTS, 518): Dana, düve, iki yaşındaki buzağı.

tsap (SDST, 234): 1. Söylenti, rivayet, 2. Şan, şöhret, ün. // **Alt.** çap (at-çap) (ATS, 70): Ün. / **Hak.** sab (HTS, 414): Şan, şöhret, ün.

tsual (SDST, 241): Önü açık ocak, fırın. // **Hak.** sool (ÖHTS, 444): Düz bacalı soba.

tsumğa (SDST, 242): *zool.* Küçük gövdeli bir ördek türü, karabatak. // **Hak.** somğı (HTS, 456): Gürlü kuşu (ördek).

tünnük (SDST, 220): Dumanın çıktığı yol, baca. // **Alt.** (ATS, 189): Çadırdaki duman deliği. / **Hak.** tündük/tünük (ÖHTS, 533): Baca deliği. / **Tuv.** dündük (TTS, 37): Çadır penceresi.

uştal (SDST, 228): Araba oku. // **Hak.** ostal (ÖHTS, 328): Araba oku.

yarıq (SDST, 71): Işık, aydınlık, parlaklık. // **Alt.** carıq (ATS, 54): Işık, aydınlık. / **Hak.** çarır (HTS, 82): Işık, aydınlık.

yarıtquts (SDST, 71): 1. Işık, 2. Meşale, aydınlatıcı. **Alt.** carıtqış (ATS, 54): Kandil, aydınlatıcı. / **Hak.** çarıtıxı/çarıtıxos (ÖHTS, 83): 1. Lamba, idare, 2. Işık.

yarla- (SDST, 70): 1. Halka ilan et-. // **Alt.** carla- (ATS, 55): Bildir-, emir yayımla-, ilan et-. / **Hak.** çarla- (HTÖS, 83): Bildir-, ilan et-, yay-, duyur-. / **Tuv.** çarla- (TTS, 21): Beyan et-, bildir-, ilan et-.

yılbıǵen (SDST, 77): Kötü ruh; peri; dev. // **Alt.** celbegen (ATS, 58): Masallarda geçen çok başlı canavar. / **Hak.** çilbıǵen (ÖHTS, 99): Ejderha.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yortsı/yorçı (SDST, 83): Kayın birader; kayın birader veya baldız. // **Alt.** curçı/curtçı (ATS, 66): Kayın birader; baldız. / **Hak.** çurçu (ÖHTS, 112): Kayın, kayın birader./ **Tuv.** çurju (TTS, 26): Kayın, kayın birader.

yothq (SDST, 83): Açlık. // **Alt.** cut (ATS, 66): Fakir. / **Hak.** çut (HTÖS, 113): Zayıf, cılız, bitkin **Tuv.** çut (TTS, 27): Kıtık, yokluk.

yuq (SDST, 87): Yakın (Tat. yakın). // **Alt.** cuuq (ATS, 66): Yakın, yakınlık. / **Tuv.** çooq (TTS, 25): Yakın.

Sonuç

Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağız olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibariyle Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından ortaklıklar göstermektedir. Tobol-İrtiş ağızları Tatar edebi diline daha yakındır. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağızı edebî dile yakın olmakla birlikte coğrafi yakınlıktan dolayı görüldüğü gibi Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

METİN TARAMASI YAPILAN ESERLER VE KISALTMALARI

ATS: Emine GÜRSOY-NASKALİ-Muvaffak DURANLI, **Altayca-Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 1999.

BST: F. S. Bayazitova, **Şibir Tatarları**, Kazan 2001.

CTD: L. Celey, **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan 1947.

DLT: Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi** (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara 1992.

DST: D. G. Tumaşeva, **Dialektı Sibirskix Tatar**, Kazan 1977.

DZT: G. X. Axatov, **Dialekt Zapadnosibirskix Tatar**, Ufa 1963.

ETD: G. X. Exetov, **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan 1984.

ETG: A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalm), TDK Yay., Ankara 1988.

EUTS: Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- HTS:** Emine GÜR SOY-NASKALİ vd., **Hakasça-Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 2007.
- İTG:** F. Y. Yusupov, **İzüçeniye Tatarskogo Glagola**, Kazan 1986.
- KST:** D. G. Tumaşeva, **Könbatış Sibir Tatarları Tili**, Kazan 1961.
- LDST:** Asiye Raximova, **Leksika Dialektov Sibirskix Tatar**, Kazan 2001.
- NFG:** F. Y. Yusupov, **Neliçniye Formı Glagola v Dialektax Tatarskogo Yazıka**, Kazan 1985.
- OTG:** Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, Simurg yYay., İstanbul 2003.
- ÖHTS:** Ekrem ARIKOĞLU, **Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- SDM:** D. B. Ramazanova, **Sibir Dialektlarının Materialları**, Kazan 2001.
- SDST:** D. G. Tumaşeva, **Slovar Dialektov Sibirskix Tatar**, Kazan 1992.
- TDBU:** Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yay., Ankara 1995.
- TDES:** Hasan Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara 1999
- TİD:** X. Ç. Alişina, **Tobolo-İrtişkiy Dialekt Yazıka Sibirskix Tatar**, Kazan 1994.
- TRS:** A. A. Palmbax, **Tuvinsko-Russkiy Slovar**, Moskva 1955.
- TTES:** R. Exmetyanov, **Tatar Tiliñ Kıskaç Tarixi-Etimologik Süzliğı**, Kazan 2001.
- TTS:** Ekrem Arıkoğlu-Klara Kuular, **Tuva Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2003.
- TXS II:** F. S. Bayazitova vd., **Tatar Xalık Söyleşleri II**, Kazan 2008.
- YBT:** L. V. Dmitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981.
- YST:** D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968.
- ZGTİY:** R. S. Barsukova, **Zabolotny Govor Tobolo-İrtişkogo Yazıka v sravnitelnom osveşçenii**, Kazan 2004.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- ALİŞİNA X. Ç. **Tobolo-İrtışskiy Dialekt Yazıka Sibirskix Tatar**, Kazan 1994.
- ALKAYA Ercan, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008.
- ARAT R. Rahmeti, “Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dâir”, **Makaleler**, C. I (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara 1987, s. 334-341.
- ARAT R. Rahmeti-Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II (Dil-Kültür-Sanat), TKAE Yay., Ankara 1992, s. 224-247.
- ARIKOĞLU Ekrem, “Hakas Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1085-1148.
- ARIKOĞLU Ekrem, “Tuva Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1149-1228.
- ARIKOĞLU Ekrem, **Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- ARIKOĞLU Ekrem-Klara Kuular, **Tuva Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2003.
- AXATOV G. X., **Dialekt Zapadnosibirskix Tatar**, Ufa 1963.
- AXATOV G. X., **Tatarskaya Dialektologiya**, Ufa 1977.
- BARSUKOVA R. S., **Zabolotny Govor Tobolo-İrtışskogo Dialekta Tatarskogo Yazıka**, Kazan 2004.
- BASKAKOV N. A., “Altayskiy Yazık”, **Yazıkî Mira-Turkskiye**, İzdatelskiy Dom, Bişkek 1997, s. 179-187.
- BAŞDAŞ Cahit -Abdülmukaddes Kutlu, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır 2004.
- BENZİNG Johannes-Karl Heinrich Menges, “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 1-14.
- BURAN Ahmet, “Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Makaleler** (Haz. Ercan Alkaya-S. Kaan Yalçın-Murat Şengül), Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 306-311.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- BURAN Ahmet, "Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ş/S Meselesi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-29 Eylül 2000) Bildirileri II**, TDK Yay., Ankara 2007, s. 2107-2112.
- CAFEROĞLU Ahmet, "Eski Türkçe Devresindeki -S, -Ş Çelişmesi Üzerine", **Bilimsel Bildiriler 1972**, TDK Yay., Ankara, 1975, s. 405-408.
- CELEY L., **Tatar Dialektolojyesi**, Kazan 1947.
- DMİTRİYEVA L. V., **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981.
- DULZON A. P., "Sibirya Türklerinin Etnolingüistik Dağılımı" (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), **Tuncer Gülensoy Armağanı** (Haz. Ahmet Buran), Kayseri 1995, s. 102-110.
- ECKMANN János, "Harezmi Türkçesi", **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 173-210.
- EKER Süer **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.
- ERCİLASUN Ahmet B., **Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- EXETOV G. X., **Tatar Dialektolojyesi**, Kazan 1984.
- GABAİN A. Von, "Eski Türkçe", **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 29-66.
- GABAİN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.
- GÜNER DİLEK Figen, "Altay Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1009-1084.
- GÜNER DİLEK Figen, "Altay Türkçesinde {-GIIA-} Eki Hakkında", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I** (20-26 Eylül 2004), TDK Yay., Ankara 2004, s. 787-791.
- GÜRSOY-NASKALİ Emine-Muvaffak Duranlı, **Altayca-Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 1999.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2003.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- İNAN Abdulkadir, “Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi, **TDAY-B 1964**, TDK Yay., Ankara 1989, s. 67-76.
- İSXAKOV F. G., **Tuvinskiy Yazık**, Moskva 1957.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil**, TDK Yay., Ankara 2006.
- KASAPOĞLU ÇENGEL Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi** (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara 1992.
- KİLLİ Gülsüm, **Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.
- KOCASAVAŞ Yıldız, **Türkçede Şahıs Zamirleri**, TDK Yay., Ankara 2004.
- KOÇ Kenan-Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004.
- KUBRATOV X. R.-L. T. Maxmutova-L. P. Smolyakova-E. R. Tenişev (Red.), **Sovremenniy Tatarskiy Literaturniy Yazık**, Moskova 1969.
- MANSUROĞLU Mecdut, “Karahanlıca”, **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 133-171.
- MAXMUTOVA L. T. (Red.), **Tatar Tîlinin Dialektologik Süzlîği**, Kazan 1969.
- ÖLMEZ Mehmet, “Tuvalar ve Tuvaca”, **Çağdaş Türk Dili**, S. 95, Ocak 1996, s. 10-17.
- ÖLMEZ Mehmet, “Hakaslar ve Hakasça”, **Çağdaş Türk Dili**, S. 96, Şubat 1996, s. 6-12.
- ÖNER Mustafa, “Başkurtça Kısa Dilbilgisi”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar** (Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dündar-İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 238-293.
- ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- ÖZKAN Fatma (hızl.), **Altın Arıĝ**, Bilig Yay., Ankara 1997.
- PAÇATAKOVA D. F., **Xakas Tili**, Abakan 1962.
- SAFİULLİNA F. S.-M. Z. Zekiyev, **Xezirĝi Tatar Edebi Tili**, Kazan 2002.
- SEVORTYAN, E. V., **Etimologiçeskiy Slovar Tyurskix Yazıkov (Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na glasnıye)**, Moskva 1974.
- ŞAHİN Erdal, **Hakas Destanı Altın Çüs**, TDAV Yay., İstanbul 2007.
- TEKİN Talat, "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", **Makaleler 3** (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara 2005, s. 361-386.
- TEKİN Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Simurg Yay., İstanbul 2003.
- TEKİN Talat-Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri**, Simurg Yay., İstanbul 1999.
- TENİŞEV E. R. (Red.), **Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Fonetika**, Moskva 1984, s. 57-65.
- TENİŞEV E. R. (Red.), **Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfologiya**, Moskva 1988.
- TOPARLI Recep **Harezmi Türkçesi**, Sivas 1998.
- TUMAŞEVA D. G., "Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri", **3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1161-1163.
- TUMAŞEVA D. G., **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977.
- TUMAŞEVA D. G., **Könbatı Şibir Tatarları Tili**, Kazan 1961.
- TUMAŞEVA D. G., **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968.
- UYGUR Ceyhun Vedat, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Denizli 2001.
- YUSUPOV F. Y., **Neliçniye Formı Glagola V Dialektax Tatarskogo Yazıka**, Kazan 1985.
- YUSUPOV Ferit "Şibir Tatarları", **Miras**, Kazan 2003/12, s. 29-42.
- YÜKSEL Zühâl, **Kırım Tatar Türkçesi Grameri**, Ankara 2005.
- ZEKİYEYEV M. Z. (Baş red.), **Tatar Grammatikası I**, Kazan 1998.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*